

270.222
3

სსრ მცნებებათა აკადემია
ენციკლოპიკის ინსტიტუტი

მეცნიერულ-პოპულარული ლიტერატურის სერია

პაპა გუგუშვილი

კერი მარქსი
ქართულ პუბლიცისტიკასა
და
საზოგადოებრიობაში

123

საქართველოს სსრ მცნებებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1952

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

მეცნიერულ-პოპულარული ლიტერატურის სერია

პაპია გუგუშვილი

(1793)335-5
გ 52

კერი მერიქსი
ქართულ პუბლიცისტიკასა
და
საზოგადოებრიობაში
(1898 წლამდე)

საქართველოს აკადემიის
ეროვნული ბიბლიოთეკა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1952

ავტორის აგან

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ზოგიერთი მასალა მიაწოდოს დაინტერესებულ მკითხველს მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებლის კარლ მარქსის სახელის ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში პოპულარობის შესახებ პირველი მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციის, „მესამე დასის“, შექმნამდე, — უკეთ ვთქვათ, „მესამე დასის“ შიგნით რევოლუციური მარქსისტული ჯგუფის ჩასახვა-ჩამოყალიბებამდე. როგორც ცნობილია, სწორედ ამ ჯგუფის სახით, „მესამე დასის“ უმცირესობის სახით, „ჩაისახა, ჩამოყალიბდა და გაიზარდა ამხანაგ სტალინის ხელმძღვანელობით რევოლუციური ლენინურ-ისკრული სოციალ-დემოკრატიული ბოლშევიკური ორგანიზაცია ამიერკავკასიაში“¹.

ამ ბროშურაში გაშუქებულ მოვლენათა უკეთ გაგებისათვის საჭირო იყო ეპოქის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების რამდენადმე მაინც გაცნობა, მაგრამ უადგილობის გამო ამგვარი მიმოხილვისაგან ხელი უნდა აგვედო. აქ, ამ მხრივ, დაინტერესებულთ შეგვიძლია მხოლოდ მივუთითოთ ჩვენი გამოკვლევა „კაპიტალიზმის წარმოშობა და განვითარება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში“ (1941, თბილისი).

¹ ლ. პ. ბერიძე, „ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორიის საკითხისათვის“, 1945, თბ., გვ. 25.

„ქარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში“ პირველად მოხსენდა კ. მარქსის დაბადების 125 წლისთავისადმი მიძღვნილ სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკისა და ფილოსოფიის ისტორიის ფაკულტეტთა სამეცნიერო საბჭოების გაერთიანებულ საჯარო სხდომას — 1943 წლის 12 მაისს; იგი შემოკლებულად გამოქვეყნდა ჟურ. „მნათობსა“ (1943 წ. № 9-10) და გაზ. „ლიტერატურულ საქართველოში“ (1943 წ. № 32).

მას მერმე, ქართული ჟურნალისტიკისა და ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური აზრის ისტორიისათვის მუშაობის პროცესში, საჭიროდ დავინახეთ მნიშვნელოვნად შეგვევსო ეს ნაშრომი, რასაც ამჟამად არსებითად ახლადდაწერილი სახით ვურდგენთ ჩვენს მკითხველებს.

პ. გუგუშვილი

12. 9. 52 წ.

თბილისი.

კარლ მარქსი ქართულ საზოგადოებრიობასა და კუბლინისშიკაში

(1898 წლამდე)

1860—1870-იან წლებში რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე ქართველი ახალგაზრდობა უშუალოდ ეცნობა და აქტიურად მონაწილეობს რევოლუციური და რადიკალურად განწყობილი საზოგადოებრივი ჯგუფების მოღვაწეობაში, რომლებიც უპირატესად სხვადასხვა სახის წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმისა და, კერძოდ, ნაროდნიკული იდეებით იყვნენ ამოძრავებულნი.

თვით 1860-იანი წლების დასაწყისშივე (1861 წელს) ჯერ კიდევ ჟურ. „ცისკარში“ გამოქვეყნებული ილია ჭავჭავაძის კრიტიკული სტატიებით იწყება ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ახალი ისტორია. ილ. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ა. წერეთელი, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, ა. ფურცელაძე, დავ. ყიფიანი და სხვა. ქართველი მესამოციანელები, განიცდიდნენ რა დობროლიუბოვისა და ჩერნიშევსკის, — კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსის დახასიათებით 1860-იანი წლების რუსეთის ამ დიდი დემოკრატიების¹, — უშუალო გავლენას, ამავე დროს დიდად იყვნენ დავალებულნი ბელინსკის ლიტერატურული საგანძურიდან.

ილ. ჭავჭავაძემ 1863 წ. დაარსებული თავისი ორგანოს, „საქართველოს მოამბის“, ეპიგრაფად აიღო ბიბლიის სიტყვები:

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, XIII, 389.

„ხოლო ლელვისაგან ისწავლეთ იგავი ესე: რაჟამს იგავითნი მისნი დაჩხვიან და გამოვალნ ფურცელნი, უწყოდეთ, რამეთუ ახლო არს ზაფხული“.

და ილიას გარშემო დარაზმული „თერგდალეულები“ (პირველი დასელნი) პუბლიცისტურ თუ საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში თავს დაესხნენ გაყინულსა და დამყაყებულს, ფეოდალური რუტინული ყოფიერებითა და ბიბლიური დოგმებით გაყვინიზებული ცხოვრების ყველა ნორმასა და ფორმას, რათა ემპირიზმისა და კარჩაეტილობის ბურჯთა აფეთქებით გზახსნილი მიეცათ ახალი, — რევოლუციურ-დემოკრატიული, ბურჟუაზიული — იდეებისა და მეურნეობრივი თაოსნობისათვის, რათა ბნელეთის მოციქულთათვის აშკარად განეცხადებინათ: „რომ ცხოვრება, რაც გუშინ იყო, ის დღეს აღარ არის, რომ იგი იცვლება, მიდის წინ და მოაქვს განახლება ყოველისფერისა. წესი, აზრი, გრძნობა, ენა, რომელიც მათი გამომხატველია, ყოველიფერი იცვლება მისი ძლიერი გავლენისაგან“ (ილ. ჭავჭავაძე)¹.

თვით ილ. ჭავჭავაძის დახასიათებით „თერგდალეულები“: „აღზრდილი და განსწავლული იყვნენ რუსულს მწერლობა-მეცნიერებაში და უცხო მწერლობაშიაც, ისიც რუსულის შემწეობით“. ამ „ნასწავლმა თაობამ, გარდა იმისა, რომ მოჰფინა, რამდენადაც შეეძლო, ჩვენს ქვეყანაში საყოველთაო ნათელი აზრები, ხელი მიჰყო საკუთარს ვითარებას... მას აქეთ თანდათან ძლიერდება საკუთარის წარსულისა და აწმყოს შესწავლა, რომლის მნიშვნელობას ვერავენ ვერ უარყოფს, რადგანაც ის მწერლობა უქმი და მკვდრად შობილია, რომელსაც საძირკვლად საკუთარის ვითარების შესწავლა არ დაუდვია“².

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863, № 1.

² ილ. ჭავჭავაძე, „თერგდალეულნი“ და ახალი თაობა („ივერია“, 1888 წ., № 104, 105). ილ. ჭავჭავაძის ეს მრავალმხრივ საინტერესო სტა-

სწორედ საფუძველზე „საკუთარი წარსულისა და აწმყოს შესწავლისა“, — რაც „მას აქეთ თანდათან ძლიერდება“, — უნდა მომხდარიყო, და ძველთან მედგარი ბრძოლის პროცესში მოხდა კიდევაც, ქართულ სინამდვილეში გადმონერგვა და შემუშავება ახალი იდეებისა, აზრებისა, წარმოქმნა ახალი ბეჭდვითი სიტყვისა, ლიტერატურისა, პუბლიცისტიკისა.

ილ. ჭავჭავაძისა და მის თანამებრძოლთა ცეცხლობრივი ქადაგება 1860-იან წლებში ყუმბარასავით გასკდა და წყვილადი გაანათა, — იმდროინდელი ეკონომიკური პირობების, მიმოსვლისა და კავშირგაბმულობის საშუალებათა შესაბამისად, მეტი თუ ნაკლები ინტენსივობით, მთელი საქართველოს საზოგადოებრიობა ამოძრავა და დიდი გავლენა მოახდინა საერთოდ კავკასიაში. სწორედ ამ დროს, ე. ი. 1860-იანი წლების ქართულ პრესაში ლიტერატურულ და პოლიტიკურ-ეკონომიკურ საკითხებზე გაჩაღებული დისკუსიით ჩამოყალიბდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი და რევოლუციურ-დემოკრატიული ქართული პუბლიცისტიკა.

ამ პუბლიცისტიკის მედროშე იყო 1860-იანი წლების ქართველი ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილი, ის ნაწილი რომელიც გაიტაცა „დროის სულმა“. ქვეყნის ყოველმხრივი „ვეროპეიზაცია“, ბატონყმობის გაუქმება, ბურჟუაზიული მეურნეობრივი თაოსნობა, წერა-კითხვის გავრცელება და მოსახლეობის განათლება, სამშობლოს ეროვნული კონსოლიდაცია, საერთოდ ხალხის კეთილდღეობისათვის მოღვაწეობა მათ თავიანთ მოწოდებად დასახეს და ამდენადვე შეიქმნენ საქართველოს განმანათლებლებად.

ესენი, „შვილები“, „თერგდალეულები“, თავის შიგნით ფრაქციებად იყოფოდნენ. მათ შექმნეს „პირველი დასი“ და საწყისი მისცეს „მეორე დასსაც“.

ტია გამოიწვია „ივერიაში“ ნ. გ-ლის (ივ. ჯაბადარი ს) გამოსვლა (იხ. „ივერია“, 1888 წ., № 100). ნ. გ-ლის ამ სტატიაზე ქვემოთ ვაქვეყნებთ მსჯელობა.

1860-იანი წლების ქართველ განმანათლებელთა ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას უმთავრესად სამი ძირითადი მომენტი განსაზღვრავდა: 1. ბატონყმობა და მისი გაუქმების საკითხი; 2. ადგილობრივ მკვიდრთა ნაციონალური ჩაგვრა და კოლონიური ექსპლოატაცია, რაც თავის ელფერს აძლევდა მთელ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ცხოვრებას; 3. — უკანასკნელიდან გამომდინარე — ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რისი მეთაურებიც იმავე დროს ეროვნული კონსოლიდაციის მესიტყვეებიც იყვნენ.

მაინც ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი გადმონაშთების წინააღმდეგ ბრძოლაში ინასკებოდა. მაგრამ საგლეხო რეფორმის საკითხი ამოსავალ საწყისს წარმოადგენდა ყველა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწისათვის, რომელსაც უზღებოდა თავისი საერთო შეხედულებანი გამოეთქვა პოლიტიკურ და ეკონომიკურ საკითხებზე მერმინდელ პერიოდშია¹, სანამდე, მეტი თუ ნაკლები ზომით, რჩებოდა ბატონყმობის გადმონაშთები, სანამდე „პოლიტიკური მოძრაობის ღერძად“ რჩებოდა აგრარული საკითხი².

ჯერ „ცისკრისა“ და მერმე განსაკუთრებით „საქართველოს მოამბის“ მეოხებით 1860-იანი წლების ქართველი განმანათლებლები თავს დაესხნენ ბატონყმური ურთიერთობის ყოველგვარ გამოვლინებას და სწორედ ამ ნიადაგზე ჩაღდება ბრძოლა „მამებსა“ და „შვილებს“ შორის. ეს ბრძოლა თავდაპირველად წმინდა ლიტერატურული მოძრაობის ხასიათს ატარებდა, მაგრამ მალე იგი სოციალურ-პოლიტიკური, ადმინისტრაციული და მეურნეობრივი მოღვაწეობის სფეროში შეიჭრა. პირველი ძლიერი ყუმბარა „მამების“ ბანაკში მაინც ილია ჭავჭავაძემ გადაისროლა³.

¹ რ. ვ. ლენინი, თხზულებანი, 1948, II, გვ. 613—629.

² ი. სტალინი, თხზულებანი, 1947, II, გვ. 343.

³ ვრცლად იხ. პ. გუგუშვილი, „Подготовка крестьянской реформы в Закавказье“, 1950, Тбилиси.

თუ „შამები“, ასე თუ ისე, ითმენდნენ ქართული ენისა და ლიტერატურული კრიტიკის სფეროში „შვილების“ „კადნიერ კამოსვლებს“, მათი მოთმინების ფიალა აივსო, როდესაც „შვილები“, („თერგდალეულები“) თავს დაესხნენ წმიდანობის შარავანდედში გახვეულ ფეოდალური ურთიერთობის მორალურ და ესთეტიკურ ნორმებს, და განსაკუთრებით მას მერმე, რაც მათ პრესის საშუალებით საჯაროდ გადაშალეს და, ამგვარად, „ყველა მჯღაბნელთათვის“ ხელმისაწვდომ და განსაქიქებელ საგნად გახადეს თვით ბატონყმური საზოგადოებრივ ურთიერთობათა იმდროისათვის უაღრესად აქტუალური და მტკივნეული საკითხები, რაზედაც სწორედ ბატონყმობის გაუქმების სამზადისის პერიოდში უკვე პოლიტიკურ-ეკონომიკური ტრაქტატები იწერებოდა¹, და რომელთა ნაწილი რევოლუციურ-დემოკრატიული ქართული პუბლიცისტიკის სახით ჰპოვებდა თავის გამომზეურებას.

ცნობისმოყვარეობის აღმძვრელია შეფასება, რაც უკვე 1895 წ. მისცა „მესამე დასის“ თვალსაჩინო მოღვაწემ ს. ჯიბლაძემ „პირველი დასის“ (ე. ი. „თერგდალეულთა“) მოღვაწეობას: 1860-იან წლებში „იმათ დაუჭირეს მხარი ისტორიას, გაუწიეს ბებოება ცხოვრების ახალ მიმდინარეობას, მათ შეასრულეს თავიანთი ისტორიული მისია. ამას შემდეგ ისტორიამ დიდი უღმობელოება, დიდი უმადურობა გამოიჩინა მათ წინაშე, თავის ახალშობილს მან ისევ გადააფარა თავის საიდუმლოების კალთა და მით დაუკარგა თავის მხნე და უანგარო მოსარჩლეებს გზის მაჩვენებელი ნიშანი“².

1860-იან წლებში ჩვენში კიდევ არ არსებობდა პოლიტიკური პარტიები, ამიტომაც ყოველგვარი პოლიტიკურ-ეკონო-

¹ იხ. П. Гугушвили, „Сельское хозяйство и аграрные отношения“, „Отмена крепостного права“, 1950, II, стр. 158—203, 694—699.

² „კვალი“, 1895, № 18, გვ. 14—15.

მიკუთრი პუბლიცისტიკა უწინარეს გამოდიოდა როგორც ლიტერატურული მოძრაობა და არაიშვიათად კიდევ, როგორც თეოლოგიური მწვალებლობაც, რამდენადაც ფეოდალური ურთიერთობის ნორმები თავს აფარებდნენ ბიბლიის დოგმებს, რომელთაც ხშირად კოდექსის ძალა ჰქონდათ.

მაგრამ ამ ლიტერატურულ მოძრაობას¹, რომლის მთავარი ბირთვი „თერგდალეულთა“ სახით ჩამოყალიბდა, თვით ცხოველყოფელი სინამდვილის შემდგომი განვითარებისა და იდეოლოგიური საფუძვლების მეტამორფოზის მიხედვით, საითეენაც იგი თავის საწყისებს მიუთითებდა, უნდა დაეკარგა შეურიგებლობისა და რადიკალობის თავდაპირველი ხასიათი და გაქანება, — იგი უნდა დაშლილიყო და დაიშალა კიდევაც, თუმცა ისე, რომ არ მოსპობილა; მან თავისებური სახეცვალება განიცადა: მისი ზოგიერთი ვარსკვლავი მეტი თუნაკლები ხნით მოსწყდა პუბლიცისტიკის ჰორიზონტს, ზოგიერთი გადახალისდა და ახალი შარავანდედით გაბრწყინდა, ზოგი კიდევ ცალკე წარმოქმნილი თანავარსკვლავედის სისტემაში მოექცა და ახალი სხივით აკაშკაშდა.

დასავლეთ ევროპელი სოციალისტ-უტოპისტები, წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმი, კლასიკური ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კორიფეები (ფურიე, ოუენი, სენ-სიმონი, მილი, ლასალი, პრუდონი, ბასტია, რიკარდო, სმიტი და სხვ.) შესაბამის რეზონანსს პოულობენ ქართულ პუბლიცისტიკაში 1860—1970-იანი წლებიდან მოყოლებული; მათი ზოგიერთი თხზულება პირდაპირ ითარგმნება და იბეჭდება ქართულ ჟურნალებში. მაგალითად, ჯერ კიდევ 1863 წ. „საქარ-

¹ ვრცლად იხ. პ. გუგუშვილი, „ქართული ჟურნალისტიკა“, 1941, თბ., ტ. I, 243—256, 309—388.

თველოს მოამბე“ აქვეყნებს პრუდონის¹ და ბასტიას² ნაწი-
რებს და სხვ.

გ. თუმანიშვილი თავის მოგონებაში წერს: „გამოსვლა
დაიწყო „საქ. მოამბე“. ეს იყო დრო საყოველთაო გამოცოცხ-
ლებისა, ეს იყო დრო დიდი იმედებისა. მესამოციანელები,
პრინციპულად რეალისტები და მატერიალისტები, ნამდვილად
აღვიძებდნენ საუკეთესო ადამიანურ გრძნობებს... ჭავჭავაძის
ჟურნალიდან მე პირველად გავიგე ბელინსკისა და დობრო-
ლიუბოვის, პრუდონისა და ბასტიას არსებობის შესახებ“³.

ამასთანავე მოსახლეობის გათვითცნობიერებისათვის, გო-
ნებრივი უძრაობისა, ცრუმორწმუნეობისა და საერთოდ პატ-
რიარქალური რუტინიზმის აღმოსაფხვრელად უდიდესი მნიშ-
ვნელობა ენიჭებოდა თვით ბუნებათმეცნიერების მიღწევათა და,
კერძოდ, დარვინიზმის პოპულარიზაციას, რასაც გულმოდგი-
ნეობით ეწეოდნენ სამოციანი წლების ჩვენი განმანათლებ-
ლები, რომელთა შორის, ამ მხრივ, განსაკუთრებული დამსა-
ხურება მიუძღვის გ. წერეთელს⁴. ამავე დროს უფრო და
უფრო ძლიერდება გავლენა რუს განმანათლებელთა და ნა-
როდნიკებისა: გერცენის, ჩერნიშევსკის, ლავროვის, ბაკუნი-
ნის იდეებით იჟღინთება 1860—1870-იანი წლების ქართული
საზოგადოებრიობა და პუბლიცისტიკა; და პირველი პოლი-
ტიკური პარტია — ხალხოსნობა, — საქართველოში (მაშასა-
დამე, კავკასიაშიაც) წარმოიქმნა როგორც ერთგვარი სექცია
(თუნდაც როგორც ფრაქცია) რუსეთის ნაროდნიკული პარტი-
ისა.

¹ პ.-ჟ. პრუდონი, „სიღარიბე, როგორც ეკონომიური პრინციპი“
(„საქ. მოამბე“, 1863, № 10, 72—87).

² ფრ. ბასტია, „მძარცველობის ფიზიოლოგია“ („საქ. მოამბე“,
1863, № 8, გვ. 61—67, № 11, გვ. 71—80).

³ Г. Туманов, „Характеристики и воспоминания“, 1908, III, 178.

⁴ გ. წერეთელი, თხზულებანი, 1931, I, 53—58, 83—88, 187—
196, 299—301, 311—319, 367—369 და სხვ.

ჩვენ ძიერ გაცვრით შემოხაზული გზა იდეოლოგიური პოლიტიკისა განვლო, მაგალითად, ისეთმა გამოჩენილმა პუბლიცისტმა, როგორიც იყო ნ. ნიკოლაძე.

ნ. ნიკოლაძე 1860-იანი წლების დასაწყისიდანვე გატაცებულია რუსეთის დიდ განმანათლებელთა — დობროლინოვისა და ჩერნიშევსკის — იდეებით. 1861 წლიდან ნ. ნიკოლაძე პეტერბურგშია, სადაც სხვა ქართველ სტუდენტებთან ერთად აქტიურად მონაწილეობს რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული ჯგუფების პოლიტიკურ მოღვაწეობაში, რაშიც სულ უფრო გარკვევით ყალიბდება ნაროდნიკული მოძრაობა. იმავე წელს ნიკოლაძეს აპატიმრებენ. იგი უკვე პეტრო-პავლოვსკის ციხის კაზემატებშია, სადაც ლონდონიდან მიღებულ გერცენის „Колокол“-ის მოწინავეში რუსეთის გამომღვიძებელთა სიაში აღტაცებით კითხულობს თავის გვარსაც.

ამ დროიდან, 62 წლის შემდეგ ლონდონში დაწერილ მთგონებაში, თვით ნ. ნიკოლაძე გადმოგვცემს: „ჩვენ ცას ვეწიეთ სიხარულისაგან: წარმოიდგინეთ, ეს ხომ ჩვენი სახით იღვიძებდა პირველად ბუმბერაზი რუსეთი. ჩვენი მღელვარება აქ აღწერილი იყო, როგორც ახალი ხანის დასაწყისი რუსეთის სახელმწიფოს ისტორიაში... ან როგორ არ ავესილიყავი სიამაყით და არ მომესურვა მონაწილეობის მიღება შემდეგს გმირულ ბრძოლებში“¹.

პატიმრობიდან განთავისუფლების დროიდან ნ. ნიკოლაძე და სხვა ქართველი და ამიერკავკასიელი სტუდენტები (გ. წერეთელი, ნ. და ბ. ლოღობერიძეები, კ. ლორთქიფანიძე, მ. ნაღბანდიანი², ი. ანდრონიკაშვილი, ი. ისარლიშვილი და სხვ.) უკვე ხშირი სტუმრები არიან თვით ნ. ჩერნიშევსკის ოჯახში³, სადაც გატარებული საღამოები, ცხადია, ხელს უწყობდა მათში

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, I, 120.

² М. Нагбандян, „Избранные сочинения“, 1941, Ереван.

³ ნ. ნიკოლაძე, დას. თხზ., გვ. 122, 140.

განმანათლებლური და ნაროდნიკული გავლენის შემდგომ გაძლიერებას¹.

1864—1868 წწ. ნ. ნიკოლაძე დასავლეთ ევროპის საუნივერსიტეტო ქალაქებშია. აქ იგი იმდენად ჩაღრმავებულა პოლიტიკურ ეკონომიაში, რომ სწერს შრომას, „Записки по политической экономии“, სადაც, როგორც ჩანს, განხილულია უპირატესად სოციალისტ-უტოპისტების დოქტრინები. 1866 წ. ნ. ნიკოლაძე ამის შესახებ კ. ლორთქიფანიძეს სწერდა: „ფურიეს და სენ-სიმონის სისტემა აწერილი მაქვს, ახლა მაკლია: ტომას მორ, კამპანელა, კაბე, შემდეგ ლუი ბლან და სხვანი“. ხოლო ორიოდ წლით ადრე (1864) იგი მასვე სწერდა: „არ დაგავიწყდეს, მაშინ (1862 წ. — რუსეთში) ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის წიგნები მქონდა და იმათ კითხვაში მავიწყდებოდა შიმშილი; და ახლა — ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი რა არის? ფურიე და სენ-სიმონი მქონდა“. და შემდეგ: „ყოველ დღეს აქ ახალ-ახალი გზით მუშაობს ჩემი აზრი და ძალიან ხშირად, ის, რაც გუშინ დამტკიცებული და დაურღვეველი მეგონა, დღეს ირღვევა სულის ერთი შეხებრვით... მე უფრო დიდი რამე მეგონა ფრანცუზული სოციალიზმი, და დიდი რამე კი არის, მაგრამ ჯერ კიდევ ძალიან ბევრი რამეა დარჩენილი შესამუშავებლადო“².

მაგრამ ყოველივე ამას, ე. ი. დასავლეთ ევროპული უტოპიებით გატაცებას, ხელი არ შეუშლია ნიკოლაძისათვის, რათა როგორც საერთოდ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხში ასევე, კერძოდ, რუს განმანათლებელთა მიმართ კვლავ დარჩენილიყო საღი შეხედულების ფარგლებში.

იგი, ჯერ კიდევ 1865 წელს საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების შესახებ თავის ცნობილ შრომაში ეხებოდა რა.

¹ Г. Туманов, დასახ. თხზ., I, 232—236.
² ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწერები, I, 40.

დას. ევროპისა და რუსეთის ცხოვრებაში მომავალი სოციალისტური საზოგადოების საკითხს, წინასწარმეტყველებდა: „საუკეთესო სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი წყობილების იდეალი, ჩვენის აზრით, ყველაზე ადრე რუსეთისათვის არის განსახორციელებელი... რუსეთი სასურველ მიზანს ბევრად უფრო ადრე მიაღწევს, ვიდრე თანამედროვე მოძრაობა (იკითხე — სოციალისტური მოძრაობა — პ. გ.) ევროპაში. ამ მოსაზრებათა გამო ჩვენ ვფიქრობთ, რომ რაკი საქართველო თავის სვებედს თუნდაც თანამედროვე რუსეთს დაუკავშირებს, იგი უფრო მალე მიაღწევს თავისი მდგომარეობის საუკეთესოდ მოწყობას, ვიდრე მაშინ, როცა მას მოკავშირედ ან მფარველად ეყოლება (ალარაფერს ვამბობ მფლობელობაზე) ევროპის რომელიმე ერიო“¹.

თავის მასწავლებელ რუს განმანათლებელთაგან უდიდესი ერთგულების გამოხატულება იყო, რომ ნ. ნიკოლაძემ 1866 წელს ქენევაში წამოიწყო ნ. ჩერნიშევსკის თხზულებათა სრული კრებულის გამოცემა და იკისრა პირველი ტომის რედაქტორობაც.

აღსანიშნავია, რომ ჩერნიშევსკის თხზულებათა პირველი ტომის წინასიტყვაობაში (ხელმოუწერელია) ნ. ნიკოლაძემ საგრძნობლად გაჰკრა გერცენის ჯგუფს, რომლის წინააღმდეგ მანამდეც აწარმოებდა პოლემიკას. გერცენი იმავე წელს ლონდონიდან პ. ოგარევს სწერდა: „დამალა რა თავისი ქართული ბრჭყალები, ნიკოლაძემ ჩერნიშევსკისათვის (დაწერილ) წინასიტყვაობაში გამოგვკრა ჩვენ და სავსებით იმ თვალსაზრისით, როგორადაც პისარევმა „ბაზაროვში“ (ჩანს, მე არ შევმცდარვარო)“², — ჰგულისხმობს, ალბათ წინათ გამოთქმულ თავის აზრს ნიკოლაძის შესახებ.

1865 წ. ნიკოლაძე სტატიას წერს პრუდონის გარდაცვალებაზე. ამ სტატიაში იგი კრიტიკულად არჩევს პრუდონის ეკო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწერები, I, 174—175.

² А. Герцен, Сочинения, XX, 275.

ნომიკურ სისტემას და სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ეს სისტემა „ვერ აღმოფხვრიდა საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობილების არსებით ბოროტებას“¹. 1866—1868 წწ. ნ. ნიკოლაძე შვეიცარიაში აქვეყნებს რამდენიმე შრომას რუსეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების აქტუალური საკითხების შესახებ. 1868 წ. ჟენევაში ფრანგულად იბეჭდება მისი სადოქტორო დისერტაცია. ეს იყო სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის, და საერთოდ პირველი სადოქტორო დისერტაცია, რომელიც ქართველმა წარადგინა ახალი ევროპის უმაღლეს სასწავლებელში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ 1733 წელს რომში დ. ტულუკაშვილის მიერ ლათინურ ენაზე თეოლოგიური ხასიათის დისერტაციის დაცვას².

სწორედ ამ ხანებში ნ. ნიკოლაძე ეცნობა კ. მარქსს³. ნ. ნიკოლაძეს კ. მარქსმა წინადადება მისცა, „მიეღო თავის თავზე ინტერნაციონალის წარმომადგენლის მოვალეობა ამიერკავკასიაში“. ამ წინადადებაზე ნ. ნიკოლაძეს რალაც მიზეზის გამო უარი უთქვამს. ხოლო „კაპიტალს“ ნ. ნიკოლაძე პირველად გაცნობია რუსული თარგმანის კორექტურაში 1869 წ. (გამოიცა — 1872 წელს). როდესაც ნ. ნიკოლაძე შემდეგ ფრანგულ თარგმანში გაცნობია „კაპიტალს“, დარწმუნებულია, რომ „კ. მარქსის აზრები საქართველოსათვის ვერ გამოდგებოდა“⁴.

ნ. ნიკოლაძე შემდეგშიაც ხშირად ცხოვრობდა დასავლეთ ევროპაში. აღსანიშნავია, მაგალითად, რომ 1873 წ. ციურიხში

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, I, 156.

² პ. გუგუშვილი „ქართული წიგნი 1629—1929 წწ.“, ისტორიულ-სტატისტიკური გამოკვლევა, 1929, გვ. 35—36.

³ ს. ხუნდაძე, „ცნობები კ. მარქსის შესახებ ქართულ ლიტერატურაში“ (ყურ. „საქ. სოც. მეურნეობა“, 1933, № 1—2, გვ. 109—112).

⁴ იქვე.

მისი თაოსნობით დაარსდა ქართველ სტუდენტთა კავშირი — „უღელი“¹, რომლის მიზანდასახულობის შესახებ იმავე წელს იტყობინებოდა „დროების“ ციურიხელი კორესპონდენტი² ნიკოლაძისავე თაოსნობით 1873 წელს პარიზში გამოიცემოდა ევროპაში პირველი ქართული გაზეთი — „დროშა“³, რომელსაც თავის საზოგადოებრივ იდეალად დასახული ჰქონდა: „თავისუფალი ფედერაცია ყველა კავკასიელი ხალხებისა, გაწყობილთა ყველა მოქალაქეების ეკონომიურ თანასწორობისა-მებრ“⁴. ძირითადად ასეთსავე მიზნებს (რაშიაც ესოდენ აშკარად ჩანს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოტივის ძლიერი გავლენა) ისახავდა იმ ხანებში ისევ ნ. ნიკოლაძის ინიციატივით ქენევაში მოწვეული კავკასიელთა ყრილობა, რომელსაც გ. წერეთელი თავმჯდომარეობდა⁵. ევროპიდან დაბრუნებისას ნ. ნიკოლაძეს თან ჩამოჰქონდა ხოლმე დიდძალი არალეგალური ლიტერატურა⁶.

ს. მგალობლიშვილი გადმოგვცემს, რომ „ნიკოლაძის ჩამოსვლამ საზღვარგარეთიდან სულ ახალი მიმართულება შექმნა ლიტერატურაში და ცხოვრებაში“⁷, რომ სკანდელის (ნიკოლაძის) ნაწერებს „ახალგაზრდობა გატაცებით კითხულობდა“⁸. ნ. ნიკოლაძე თავის ფრიად მახვილ პუბლიცისტურ სტატიებში მიმართავდა კ. მარქსის ავტორიტეტს.

¹ სცს. ფონდი 114, საქმე № 24/97, 1873 წ.

² „დროშა“, 1873, № 16; იხ. აგრეთვე დ. მეხიკი; „მოგონებანი“, 1940, თბ., 35—36.

³ ს. ხუნდაძე, „სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, II, 311—320.

⁴ გაზ. „დროშა“, პარიზი, 1873 წ., № 1.

⁵ Джабадари, „Воспоминания“ („Былое“, № 7).

⁶ გ. გუგუშვილი, „ქართული წიგნი 1629—1929 წწ.“, 1929, თბ., 237.

⁷ ს. მგალობლიშვილი, „მოგონებანი“, 1933, თბ., 71.

⁸ იქვე, 60—61.

მაგალითად, 1876 წ. ბაკუნინის გარდაცვალების გამო დაწერილ ფელეტონში უკანასკნელს ადარებს კ. მარქსს, რომელსაც აშკარა უპირატესობას ანიჭებს¹. 1870-იანი წლების მიწურულს ნ. ნიკოლაძემ თავის ერთ-ერთ შესანიშნავ ტრაქტატში გადაგვიშალა საკუთარი მსოფლმხედველობა². ამ დროიდან იგი უფრო გარკვევით აღგება იმ გზას, რომელსაც მიჰყვება თავის შემდგომი ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობის მანძილზე. კარგად ესმოდა რა ჩვენთვის დიდი რუსი ხალხის ისტორიული მნიშვნელობა, იგი სამშობლოში შეიქნა ეროვნული აღორძინებისა და ბურჟუაზიული თაოსნობის მესტიყვე აუბლიცისტიკაში და ამავე იდეების მტკიცედ გამტარებელი პრაქტიკულ-მეურნეობრივ საქმიანობაში.

არ შეგვიძლია აქვე რამდენიმე სიტყვა არა ვთქვათ ვ. ჩერქეზიშვილზე, რომელიც 1864 წლიდან მონაწილეობს რუსეთის რადიკალური ინტელიგენციის ცხოვრებაში; მოსკოვში შედის იშუტინის ჯგუფში; განიცდის ჩერნიშევსკის გავლენას; 1867 წ. პეტერბურგში ჰქმნის საკუთარ რევოლუციურ ჯგუფს; მალე აქედან მას ასახლებენ ციმბირში, საიდანაც გარბის საზღვარგარეთ—ლონდონსა და ქენევაში. აქ საბოლოოდ ემხრობა რუს ბაკუნისტებს და მალე ხდება ერთ-ერთი საყოველთაოდ გამოჩენილი მოღვაწე რუსული და დას. ევროპული ანარქიზმისა. მაგრამ ვ. ჩერქეზიშვილის ამ მოღვაწეობას მნიშვნელოვანი გავლენა არ მოუხდენია იმდროინდელ ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაზე, თვით 1900-იანი წლების დასაწყისამდე, რამდენადაც აქამდე იგი თითქმის სავსებით მოწყვეტილი იყო ქართული სინამდვილისაგან.

¹ „Тифлисский Вестник“, 1876 г., № 143.

² ნ. ნიკოლაძე, „მამულის სიყვარული და მსახურება“, 1914, ქუთ., მეორე გამოცემა, გვ. 107—111, 127—131.

თბილისში „დროების“ (1866—1885), „მნათობისა“ (1869—1872) და „კრებულის“ (1871—1873) გარშემო თავს იყრის მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია: გ. წერეთელი, გრ. თარხან-მოურავი, დ. ბაქრაძე, ვ. (ბ.) პეტრიაშვილი, ა. ფურცელაძე, დ. მიქელაძე, ს. მესხი, მ. ქიქოძე, ნ. ინაშვილი, ნ. ნიკოლაძე და სხვ. ჩაღდება დიდი და ხშირად ფრიად მწვავე პოლემიკა თანადროულობის საჭირობოროტო სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებზე, როდესაც სხვადასხვა ვარაიაციით, მაგრამ თანდათან უფრო ძლიერად იჩენს თავს ხალხოსნობა (ნაროდნიკობა).

გაზ. „დროება“ სისტემატურად ეხმაურება ევროპისა და რუსეთის პოლიტიკურ ცხოვრებას; მაგალითად, საფრანგეთ-პრუსიის ომის მიმდინარეობასა და შედეგებს. ერთგან გადმოცემულია გერმანიის რაიხსტაგის გადაწყვეტილება, რომ „ელზასი და ლოტარინგია... პრუსიას უნდა დარჩესო“; ხოლო ქვემოთ იქვე, ვკითხულობთ, რომ რაიხსტაგში „ამ საქმის თაობაზე ილაპარაკა გერმანიის გამოჩენილმა დემოკრატმა ბებელმა იმან სთქვა, რომ ელზასისა და ლოტარინგიის ძალით დაჭერა დიდი შეცდომილება და დანაშაულობა არის გერმანიის მხრით ბისმარკს ნურასოდეს იმედი ნუ ექნება, რომ ელზასელებში და ლოტარინგელებში, რომელნიც ნამდვილი რესპუბლიკანელები არიან, როდისმე მონარხიული გრძნობა და რწმუნებები ჩანერგოს...“¹ დაახლოებით ერთი წლის შემდეგ „დროება“ თავის მკითხველებს ატყობინებს, რომ „დაპატიმრეს ა. ბებელი — გერმანიის იმპერატორის შეურაცხყოფისათვის“².

უნდა აღინიშნოს, რომ საფრანგეთ-პრუსიის ომის საკითხში, როგორც „დროება“ ისე მთელი მაშინდელი მოწინავე ქართული პუბლიცისტიკა აშკარად კიცხავდა გერმანიის იმპერია-

¹ „დროება“, 1871, № 22.

² „დროება“, 1872, № 27.

ლისტურ ზრახვებს. ამასთანავე „დროების“ ჟენერელი კორესპონდენტი ბ. ჯ. (ბ. ჯაფარიძე, ჟენერის უნივერსიტეტის სტუდენტი) ბისმარკის გერმანიას ბრალს სდებს შვეიცარიის დაპყრობისადმი მისწრაფებაში: „შვეიცარიის რესპუბლიკა საზოგადოთ არ ესიამოვნებათ არც თუ მარტო ბისმარკს... ესენი არ ითაკილებენ, რომ ეს მათთვის უსიამოვნო წყობილება მოსპონ ევროპაშიო“¹.

„დროება“ ხშირად ბეჭდავს ცნობებს დას. ევროპაში მყოფ რუს პოლიტიკურ ემიგრანტთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ. მაგალითად: „ლონდონში ცხოვრობს ახლა სამი ემიგრანტი: ნეჩაევი, სერებრენიკოვი და ელპიდინი, რომელთაც რუსის ემიგრანტების წინამძღოლელად მიაჩნიათ თავისი თავი... ამათთან იქ მისულა აგრეთვე, როგორც ამბობენ, ლავროვი, რომელიც იმ დროს, როდესაც პარიეს ნემცები გარს ეხვივნენ, ამ ქალაქში იყო, არტილერიაში მსახურობდა“². დაახლოებით წელიწადნახევრის შემდეგ იგივე გაზეთი იტყობინება ციურისში ნეჩაევის დაპატიმრების შესახებ³ და სხვ.

1870-იანი წლების დასაწყისიდან თბილისელ სემინარისტთა რადიკალურ ახალგაზრდობაში არაღვრელად ვრცელდება ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის, პისარევის, ბოკლის, დარვინის, ღრეპერისა და სხვათა თხზულებები⁴. ამ ახალგაზრდობის ჯგუფები და წრეები ანტირელიგიური, ათეისტური ლიტერატურიდან თანდათანობით გადადიან ლიბერალურ პოლიტიკურ და შემდეგ რევოლუციური წიგნების კითხვაზე და გაცხარებულად პაექრობენ პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ საკითხებზე⁵. უკვე ჩნდება არაღვრელ წიგნთა გამაერცელე-

¹ „დროება“, 1871, № 21.

² „დროება“, 1871, № 22.

³ „დროება“, 1872, № 35.

⁴ შ. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, „ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში“, 1933, თბ., 15; ИКВЗ, I, отд. II, 25.

⁵ იქვე, 20.

ბელი კერები (ექ. ხელადის სტამბა, გრ. ჩარკვიანის და ზ. ჭიჭინაძის წიგნის მაღაზიები), სადაც „მოიპოვებოდა მრავალგვარი, აკრძალული წიგნები“¹. 1871 წ. „ღროებისა“ და „კრებულის“ ჯგუფმა დააარსა სამკითხველო, რომლის გამგედ, რათა აღმინისტრაციას ექვი არ აეღო, დანიშნეს ვინმე ივანოვი და ამის გამო სამკითხველოსაც ივანოვის სამკითხველოს უწოდებდნენ „სამკითხველო მაშინ ახალი ხილი იყო. მაშინდელი მოსწავლე ახალგაზრდობა, როგორც წყალმოწყურებული, ისე დაეწაფა წიგნების კითხვას“².

გაზ. „დროების“ ფელეტონისტი 1871 წ. წერდა: „ამ უკანასკნელ დროს, რომ საზოგადოთ კითხვის სურვილი მოემატა ჩვენ საზოგადოებას, ამაში კი ეჭვი არ არის. შეიხედეთ უფ. ივანოვის ბიბლიოთეკაში და ცხადათ დარწმუნდებით ამაში: უკანასკნელ ოცს კაცს... მაინც ნახავთ თითქმის ყოველთვის, რომელნიც დარბაისლურად გაწოლილან კრესლოებზე და ჩაღრმავებულან გაზეთის, ჟურნალის ან სხვა რომელსამე წიგნის კითხვაში“. ფელეტონისტი გაკვირვებული აღნიშნავს: „წარმოიდგინეთ ქალებსაც კი მიაქვთ ბიბლიოთეკიდან წიგნებიო“³.

1 შ. დ ა ვ ი თ ა შ ე ლ ი, „ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში“, 22, 36.

³ „დროება“, 1871, № 11.

⁴ იხ. აბ. მანარაძე, „ლიტერატურული შეკრება-საღამოები საქართველოში“, 1939, თბ.

ლი წიგნებისა და იდეების გავრცელებას საზოგადოებაში.
ს. მგალობლიშვილი წერს: „1872 წლიდან უკვე იწყება
ქ. ტფილისში აქა-იქ კრებები, ესწრებიან მოსწავლე ახალგაზრ-
დობანი, კითხულობენ, სხვათაშორის, არალეგალურ წიგნებს.
სასწავლებლებში ფუძნდება საიდუმლო ბიბლიოთეკები, სა-
დაც ინახება „Современник“, „Великорус“, დობროლიუბოვი,
პისარევი; ისტორიული წიგნები, განსაკუთრებით საფრანგეთის
რევოლუციისა, ლასალი, პრუდონი და სხვ.“ რუსეთის უნი-
ვერსიტეტებიდან გამორიცხულ და შინ, საქართველოში,
დაბრუნებულ სტუდენტებს „პირზე ეკერათ ჩერნიშევსკი,
დობროლიუბოვი, მიხაილოვი, გერცენი, ბაკუნინი, ლავროვი,
კარაკოზოვი და სხვ.“¹. სწორედ ამ დროიდან ყალიბდება სა-
ქართველოში ხალხოსნური მოძრაობა.

1870-იანი წლების მეორე ნახევარში შ. დავითაშვილის
ჯგუფი ხსნის საამიკინძაოს, სადაც არალეგალურ წიგნებს
ჯვრით მოვარაყებულ ყდაში სვამენ, ე. ი. საეკლესიო წიგნების
მსგავსად აფორმებენ. ამავე სახელოსნოსთან იყო არალეგა-
ლური ბიბლიოთეკა, უმეტესად რუსული წიგნებისა: კრებუ-
ლები პარიზის კომუნისა, საფრანგეთის რევოლუციისა და
სხვ. შესახებ, აგრეთვე წიგნები გერცენის, ჩერნიშევსკის, დარ-
ვინის, ჰეკლის, ფოხტის, ფიხტეს, სპენსერის, კონტის, ბოკ-
ლის, ჰაინეს, ე. ე. რუსოს, სენ-სიმონის, ფურიეს, ოუენის,
პრუდონის, ლავროვის, ფლეროვსკის, დობროლიუბოვის,
ა. სმიტის, კ. მარქსისა და სხვ.².

თვით შ. დავითაშვილი წერს: „სოციალიზმის ლიტერა-
ტურას ვეცნობოდით ყველა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი წყა-
როებით, გვინდოდა მიგველო ნათელი წარმოდგენა მომავალ
სოციალურ წყობილებაზე, ვკითხულობდით ძველ და ახალ

¹ ს. მგალობლიშვილი, დასახ. თხზ., 71.

² შ. დავითაშვილი, დასახ. თხზ., 37.

ეკონომისტებს და პლატონიდან დაწყებული სხვადასხვა
ლოსოფოსების შრომებს¹.

სანო (სტ. ჭრელაშვილი), ერთ-ერთი უშუალო მონაწილე ამ
მოძრაობისა, გადმოგვცემს: „ჩვენს სასწავლებლებში ყმაწვი-
ლები გამოფხიზლდნენ. ამხანაგობა გამართეს და ურთიერთის
დახმარებით შეუდგნენ ახალგაზრდები თავიანთს განათლე-
ბას — კითხულობდნენ, ბაასობდნენ, იმართებოდა აზრების
აღებ-მიცემობა და სხვა ამისთანა სიკეთე“. საბოლოოდ „შე-
უძლებელი იყო, რომ ამ აზრებს (ხალხოსნურს იდეებს) არ
ეჩინა თავი ახალგაზრდის ყოველს დღიურს ცხოვრებაში. იჩი-
ნა თავი და საქმე ისე წავიდა, რომ 1874 წლიდან ვიდრე 1878
წლამდე... მარტო ტფილისის სემინარიას მოაკლდა ოთხმოცდა-
რვა საუკეთესო შეგირდი, რომელნიც გულმოდგინებით ემზა-
დებოდნენ ქვეყნის სამსახურისათვის“². — იგულისხმება ქან-
დარმერიის მიერ ხალხოსნური ორგანიზაციის აღმოჩენა და
დარბევა, ხალხოსანთა ციმბირში გადასახლება და სხვ.

ამავე მოძრაობის თვალსაჩინო მონაწილის სვ. სალარიძის
მოგონებაში (სადაც თარიღები და ზოგიერთი დეტალი შეიძ-
ლება ზუსტი არ იყოს) ვკითხულობთ, რომ „საქართველოში
პირველი კონსპირატიული კრება სოციალისტური ტენდენცი-
ებით“ მოაწყო ვარლამ ჩერქეზიშვილმა — 1871 წელს: „მისი
ქადაგება ჩვენთვის იყო გაუგონარი და მიუწვდომელი; ჩვენ,
პოლიტიკურ ბავშვებს, პირველად გვესმა მარქსისა და ენგელ-
სის, ბაკუნინისა, პრუდონისა, ლუი-ბლანისა და კროპოტკინის
სახელი, რომლებიც გვიღებდნენ ოქროს საუკუნის კარებსო“³.

არალეგალური წრეები არსებობდა როგორც თბილისში,
ისე ქუთაისშიაც. 1876 წელს შედგენილ თბილისის ქანდარმ-
თა-სამმართველოს მიმოხილვაში ნათქვამია: „ამ საზოგადოე-

1 შ. დავითაშვილი, დასახ. თხზ., 37.

2 სანო, „ძველი და ახალი თაობა“ („ივერია“, 1888, № 189).

3 სვ. სალარიძე, „მოგონებანი“ („ლიტერატურული მემკვიდრე-
ობა“, 1935, ტფ., I, 102).

ბის (ე. ი. ხალხოსნური ორგანიზაციების — პ. გ.) მუშაობაში
 უამად გამოიხატება დიდძალი აკრძალული წიგნების გავრცე-
 ლებაში და თავის მხარეზე სოფლის სკოლების მასწავლებელ-
 თა, მოწაფეთა ბინების, გიმნაზიის მოწაფეთა, ზოგიერთი ქა-
 ლის და სხვ. მიმხრობაში... ამ საზოგადოების მოღვაწეთ მიმო-
 წერა აქვთ პეტერბურგსა და მოსკოვში მყოფ კავკასიელ სტუ-
 დენტებთან¹.

როდესაც 1876 წლის ნოემბერში „ქუთაისის რევოლუცი-
 ური (ხალხოსნური) საზოგადოების“ წევრები დააპატიმრეს
 და გაჩხრიკეს, მათთვის ჩამორთმეული არალეგალური ლიტე-
 რატურის სია იქნა შედგენილი. ამ სიაში მარქსის სახელი არ
 იხსენიება. ეს ძირითადად იყო რუსული ნაროდნიკული ლი-
 ტერატურა². დადასტურებულია, რომ თბილისში არსებულ
 ხალხოსანთა ორგანიზაციას („ნაროდნაია ვოლიას“), სადაც
 სელმძღვანელ როლს თამაშობდნენ სტ. ქრელაშვილი, ვ. ჯაბა-
 დარი, გ. ზდანოვიჩი და სხვანი, ერთგვარი კავშირი ჰქონდა
 „მოწინავე მუშებთან და ხელოსნებთან“, რომელთა შორისაც,
 ცხადია, ავრცელებდნენ ხალხოსნურ იდეებს³.

* *

1880-იანი წლების დასაწყისის პეტერბურგელ ქართველ
 სტუდენტთა წრეების შესახებ ი. მანსვეტაშვილი წერს:
 „...სენ-სიმონის, ფურიესი, ოუენის, ლასალის და სხვათა ნა-
 წერები ჩვენთვის საუკეთესო წიგნები იყო, რომელთაც გატა-
 ცებით ვკითხულობთ. მეტადრე დიდი გავლენა ჰქონდა ჩვენზე
 ლასალს“⁴. შემდეგ იგივე ავტორი გადმოგვცემს: „ოუენის კე-
 თილშობილური წადილი, ფურიეს რწმენა, რომ მისი „ფალან-

1 სცსს, ფონდი 36, 1876 წ., საქმე № 18, ფ. ფ. 21—22; ИКБЗ, I, отл. II, 34; იხ. აგრ. ტ. ხ უ ნ დ ა ძ ე, „ნარკვევები სახ. განათლ. ისტორიიდან საქართველოში“, 1951, გვ. 192—230.

2 იქვე, შ. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. თხზ., 58, 59.

3 მ. ჩოღრიშვილი, „ჩემი თავგადასავალი“, 1927, თბ., 91.

4 ი. მანსვეტაშვილი, „ნახული და გავონილი“, 1936, თბ., 69.

სტერები“ ღარიბ, მშიერ ხალხს გააბედნიერებდა, დიდხანსაა რულს გვიღვიძებდა გულში, თუმცა, თან ეჭვიც გვეზადებოდა, რომ ამ გზით შესაძლებელი ყოფილიყო დამყარება ქვეყნად „მშვიდობისა და კაცთა შორის სათნოებისა“¹.

1884—1886 წწ. ოდესელი ქართველი სტუდენტები რუსებთან ერთიანდებიან რევოლუციურ, ე. ი. ნაროდნიკულ (ნაროდოვოლცების, ჩორნო-პერედელცების) წრეებში, სადაც პაექრობენ ლავროვის, ტკაჩოვის, ტიხომიროვის წიგნებში წამოჭრილ საკითხებზე, „სწავლობენ მილის პოლიტიკურ ეკონომიას, ჩერნიშევსკის შენიშვნებით, შემდეგ მარქსის პირველ ტომს, ლასალის ...სააგიტაციო სიტყვებს...“².

ამ დროისათვის უკვე, როგორც გ. ლასხიშვილი მოგვითხრობს, „ეკონომიური ნაწილი ნაროდოვოლცების მოძღვრებისა, როგორც მახსოვს, ბევრს ვერ აკმაყოფილებდა. მაშინაც სხვადასხვა გზით მიდიოდნენ სოციალიზმის სამეფოში: ზოგი ძველი ნაროდნიკების, ან ტიხომიროვის გზით, ზოგი ლავროვის და მიხაილოვსკის თეორიებით, ... უკვე იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც მარქსის კონცენტრაცია-პროლეტარიზაციით და ბოლოს ცუზამენბუხებით მიემგზავრებოდნენ“³.

ამგვარად, ამ დროისათვის რუსეთის საუნივერსიტეტო ცენტრების მოწინავე ახალგაზრდობაში უკვე აშკარად ჩანს კრიტიკული განწყობილება ნაროდნიკული იდეებისადმი და ამასთანავე იმ მუშაობისადმი, რომელიც გააჩაღა გ. პლენანოვის მიერ 1883 წელს საზღვარგარეთ, ქენევაში, დაარსებულმა პირველმა რუსულმა მარქსისტულმა ჯგუფმა⁴. მაგრამ, იმავე გ. ლასხიშვილის გადმოცემით, ჯერ კიდევ მაინც „პოლიტიკუ-

¹ ი. მანსვეტაშვილი, 69—70.

² გ. ლასხიშვილი, „მემუარები“, 1934, თბ., 23.

³ იქვე, 25.

⁴ იხ. „საკავშირო კომუნისტური პარტიის (ბ) ისტორია“, მოკლე კურსი, 1938, თბ., გვ. 11—13.

რომ მხარე წაროდგოვოლცების პროგრამისა იდეური ახალგაზრდობის დიდ უმრავლესობას ბეჯითად სწამდა¹.

1880-იანი წლებიდან როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიაც ოპოზიციური ახალგაზრდობა ძლიერ გაიტაცა ეკონომიკურმა მეცნიერებამ. 1880-იანი წლების მეორე ნახევარშიაც ეს ტენდენცია კიდევ უფრო ძლიერდება. სწავლობენ, როგორც სოციალისტ-უტოპისტებს, აგრეთვე დ. რიკარდოს, ა. სმიტს, კ. მარქსს. ერთი მაგალითი. 1887 წ. ოდესაში „არეულობის“ გამო დაპატიმრებულ სტუდენტთა შორის ქართველებიც იყვნენ. 1888 წ. იანვარს ეს პატიმრები ხარკოვის ციხიდან როსტოვში მიყავთ. პატიმარი ვ. წერეთელი საეტაპო მოგზაურობაშიაც ფილოსოფიურ და ეკონომიკურ პრობლემებზე კამათობდა.

აი, იგი უახლოვდება გ. ლასნიშვილსა და კ. მესხს, რომელთაც ეუბნება: „ძალიან საინტერესოა ადამ სმიტის გამოკვლევა საშუალო საუკუნეებში ქალაქების ზრდის შესახებ...“

— თუ ღმერთი გწამს, თავი დაგვანებე, ვასილ! — შევედრა კოტე მესხი, რა მეადამსმიტება, სული კბილით ძლივს გვიჭირავსო².

აქვე მინდა დავსძინო, რომ ვ. წერეთელი (ვ. წ-ლი) თავის პირველს ლიტერატურულ დებიუტშივე („კაცთა საზოგადოების განვითარება“) იმოწმებს კ. მარქსსა და ადამ სმიტს, როგორც საზოგადოებათმეცნიერების დიდ ავტორიტეტებს³.

ცნობილია ისიც, რომ სწორედ ამ ხანებში ციმბირში მყოფ მ. ყიფიანს კ. მარქსის „კაპიტალს“ უგზავნის თბილისიდან ს. მაგლობლიშვილი⁴. 1880-იან წლებში ციმბირი მარქსის იდეების გავრცელების თავისებური ცენტრი იყო. რუსეთ-

¹ გ. ლასნიშვილი, დას. თხზ., 25.

² გ. ლასნიშვილი, დასახ. თხზ., 37.

³ „თეატრი“, 1889, № 34—38.

⁴ ს. ხუნდაძე, დასახ. თხზ., II, 142.

დან თუ საქართველოდან ციმბირში გადასახლებული ქართველი ხალხოსნური ახალგაზრდობა (ნაროდოვოლცები, ზემლევოლცები, ჩორნი-პერედელცები) იქ რუსი რევოლუციური ინტელიგენციის და მუშების გავლენით უფრო ახლოს ეცნობიან კ. მარქსის მოძღვრებას.

გ. ლასხიშვილი გადმოგვცემს, რომ მისი (ნაროდოვოლცის) მსოფლმხედველობა ციმბირში „შეარყია იმ დავამ, რომელიც ატყდა რუსეთში ნაროდნიკებსა და მარქსისტებს შორის. ერთის მხრით, მარქსის შესწავლამ და მეორეს მხრით სტრუვეს და განსაკუთრებით პლეხანოვის ნაწერებმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და მომაშორეს ის წმინდა წყლის რუსული უტოპია, ვითომ თემი და არტელი იხსნიან რუსეთს კაპიტალიზმისაგან და შესაძლებლად გახდიან მისთვის პირდაპირ სოციალიზმის დამყარებას“¹.

სწორედ ციმბირის გადასახლებაში ყოფნისას, ბაკუნინის მეშვეობით, კ. მარქსის იდეების გავლენის სფეროში მოექცა ცნობილი პუბლიცისტი, ხალხოსანი გ. მაიაშვილი (ზდანოვიჩი), რომელმაც 1882 წელს „ივერიაში“² გამოქვეყნებული ტრაქტატის სახით („წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“) პირველი შეეცადა წარედგინა ქართველი მკვლევლისათვის კ. მარქსის სოციალდემოკრატიული მოძღვრება.

იმავე წლის „ივერიის“ უკანასკნელ ნომერში, „შინაურ მიმოხილვაში“, დაიბეჭდა ილ. ჭავჭავაძის მრავალმხრივ საინტერესო სტატია („ბ-ნ მეისნერის პროექტის შესახებ“); ამ სტატიაში ფულის, საქონლის, ფასის, ღირებულების, ვაჭრობისა და სხვ. წმინდა ეკონომიკურ საკითხთა განხილვისას ილ. ჭავჭავაძე მრავალგზის იშველიებს დებულებებს კ. მარქსისა, რომელსაც იგი პოლიტიკური ეკონომიის უდიდეს

¹ გ. ლასხიშვილი, „დასახ. თხზ.“, 75.

² გ. მაიაშვილი, „წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“ („ივერია“, 1882, № 7—8, 129—166, № 9, 99—124).

ავტორიტეტად სთვლის და „დიდათ გამოჩენილ მეცნიერს“ უწოდებს, თუმცა თვით ვინაობას ამ მეცნიერისა და არც სხელწოდებას თხზულებისა, საიდანაც ამონაწერები მოჰყავს, ცნუსურული პირობების გამო არ მიუთითებს¹.

როგორც 1870-იან, ისე 1880-იან წლებშიაც ქართველი „ხალხოსნები, სემინარისტები და სხვ. პროპაგანდისტები“ არა-იშვიათად აწყობდნენ ხოლმე შეხვედრებს, თათბირებს; ისინი მონაწილეობდნენ ხოლმე „ხელოსანთა და მოწინავე მუშათა“ კრებებსა და შეხვედრებში. მ. ჩოდრიშვილი წერს, რომ, მაგალითად, გოლა ჩიტაძე 1882 წელს „ხშირად გვიკითხავდა ჩერნიშევსკისა და პისარევის თხზულებებიდან, მუშათა ცხოვრებიდან“ და სხვ. პოლიტიკურ წიგნებსო².

სკ. სალარიძე გადმოგვცემს, თუ როგორ შეიკრიბნენ სათათბიროდ 1882 წელს „სოფლებიდან ჩამოსული პროპაგანდისტები“ — ს. უფლისციხეში — შემდეგი საკითხების გასარჩევად: 1. „ფეოდალური მიწის საკუთრების კონფისკაცია; 2. გლეხთა კავშირების მოწყობა და ორიენტაცია მათ გამოსვლაზე; 3. პატარა ერების განთავისუფლება რუსეთის გახრწნილ კაპიტალიზმისაგან, რომელიც ძარცვავს მათ ბუნებრივ სიმდიდრეს“. და აი, ამ თათბირზე „უამთა ტრიალით მივიწყებულს, აფორიაქებულს ს. უფლისციხეში, სადაც ლეგენდარულ უფლოსს გამოუჭრია კლდოვანი დარბაზი სავარძლით, რომელიც ჩვენ გვეჩვენა მეცხრე სასწაულად, აწ კი გადაქცეულს ხვლიკების სოროებად და აგიტატორების ტრიბუნად, ლუკა“ იღებს სიტყვას: „კოკისპირულ წვიმასა და ქარ-

¹ ილ. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, ნაწერების სრ. კრებული, ტ. VI, 1927, ტფ., 276—308.

² მ. ჩოდრიშვილი, დასახ. თხზ., გვ. 94.

³ ლ უ რ ა ზ ი კ ა შ ვ ი ლ ი (ვ ა ქ ა-ფ შ ა ვ ე ლ ა); იგი, სკ. სალარიძის მოგონების მიხედვით, იშვიათი სტუმარი ყოფილა სემინარისტთა კრებებისა და სემინარისტთა საყვედურზე, „რატომ არ დადიხარ კრებებზეო“, ჩვეულებრივ თურმე უპასუხებდა: „მე ვტრიალებ ჩემი ღერძის ირგვლივო“.

ბუქში სთქვა მან, — მე გამოვიარე თითქმის მთელი ფაქ-
ხევსურეთი და ყველგან ერთსა და იმასვე მეკითხებოდნენ
როგორ გადაწყდება მიწის განაწილების საკითხი¹. უკეთუ
გლეხებს მივცემთ მიწას, ჩვენ მუშაობას ექნება დასაყრდენი
სოფლად და წელში გაწყვეტილ გლეხობას გადმოვიყვანო
ჩვენ მხარეზე; მაშინ საფუძველი ეცლება მთავრობას და ჩვენ-
თვის საშიში არ იქნება არც მემამულეების მუქარა, არც რე-
სეთის ხიშტიანი ლეგიონები, გამოსავალ გზას მე ვხედავ
გლეხთა კავშირებში ინტელიგენციასთან და პატარა ერების
ერთობაშიო².

თუ რამდენად ფესვგადგმული იყო 1880-იანი წლების
ქართველ სემინარიელთა შორის „რადიკალური იდეები“ ჩანს
თვით სვ. სალარიძის თავგადასავლიდანაც: „...მე აღრევე შე-
უდრეკელი სიძულვილით გავიმსჭვალე რუსეთის აბსოლუ-
ტიზმისადმი და ვუძახდი შეურიგებელ მოსწავლე ახალგაზრ-
დობას მარსელის დოკებისაკენ, რომ ქართული იდეალის უძ-
ლურება ჩამექსოვა ფრანგულ რევოლუციურ სულში. ამ ნი-
ადაგზე 1883 წ. მე დავაარსე სანკუილოტების (ფრ. Sans-cu-
lottes) ერთი სექცია, რომელიც აპირობდა საფრანგეთში გა-
დასვლას და იქ მონაწილეობის მიღებას მუშათა რევოლუციურ
მოძრაობაში“³.

¹ საქმე უნდა ეხებოდეს სათემო მიწების განაწილების შესახებ მოძ-
რაობას, რაც იმ ხანებში როგორც თუშ-ფშავ-ხევსურეთში, ისე საერთოდაც
ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა შორის სერიოზულ ხასიათს ატარებდა
და რაც ცარიზმის ბიუროკრატიისათვის შეიქნა ერთ-ერთი საბაზი ამიერ-
კავკასიაში სახელმწიფო (სახაზინო) გლეხთა ყოფა-ცხოვრების აღწერა-შესწავ-
ლისა, — აგრარული ურთიერთობის „მტკიცედ მოწესრიგების“ მიზნით (იხ.
3. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, „თემური მიწათმფლობელობა ამიერკავკასიაში“, კუ-
ნომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, გვ. 5—84).

² სვ. სალარიძე, დასახ. თხზ., გვ. 17.

³ იქვე, გვ. 98.

სიტყვამ მოიტანა და აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხსენებული იდეით ამოძრავებული სვ. სალარიძე საზღვარგარეთ მიღის. ამ გზაზე ტრაპიზონში 1885 წელს იგი ხვდება ვ. ჩერქეზიშვილს, რომელიც, ამ დროს, „პოლიტიკურ სფეროებს ჩამოცილებული“ საფრანგეთის მინისტრის, ლიბერალური პარტიის ბელადის როზბერის დავალებით ნიადაგს ამზადებდა, რათა გ. წერეთლის მეოხებით „პოლიტიკური ხელშეკრულება დაედგა საქართველოსთან“. თავის დროზე საკმაოდ ცნობილი ხალხოსანი და მერმე ანარქისტი სვ. სალარიძე თავისთავის საკუთარივე მორიდებული დახასიათებით „მხოლოდ ქეციანი სპნკუილოტი“ იყო.

რაკი ქართულ ხალხოსნურ მოძრაობას შევეხეთ საჭიროა ის გარემოებაც აღინიშნოს, რომ საერთოდ რუსეთის ნაროდნიკულ მოძრაობას საქართველომ მისცა თვალსაჩინო წარმომადგენლები, ხოლო თვით კავკასიაში ნაროდნიკული მოძრაობის წამყვან და ძირითად ძალას ქართველი ხალხოსნები წარმოადგენდნენ და ამასთანავე მხოლოდ საქართველოში იყო ჩამოყალიბებული ხალხოსნური ორგანიზაცია, როგორც პოლიტიკური პარტია; იგი არსებითად იყო საერთოდაც პირველი პოლიტიკური პარტია ამიერკავკასიაში.

მაგალითად, 1876 წ. ჟანდარმერიის მიერ საქართველოში (კავკასიაში), ასე ვთქვათ, რეგისტრირებული, ე. ი. აქტიური წევრი ხალხოსანთა ორგანიზაციისა სულ იყო 54 კაცი. აქედან ქართველი — 37 კაცი, ანუ 68,5 პროცენტი; რუსი — 5 (9,2%); აზერბაიჯანელი — 4 (7,4%) სომეხი — 3 (5,5 %), დანარჩენი ეროვნებისა — 5 (9,2%). სოციალურად კავკასიელ ხალხოსანთა უმრავლესობას მშრომელი ინტელიგენცია (მასწავლებლები, მოსამსახურეები) და მოსწავლე ახალგაზრდობა შეადგენდა. 54 კაცში 6 ქალი იყო¹.

¹ სცსს, ფონდი 36, 1876, საქმე № 15 და 17.

ცხადია, იმპერატორის კანცელარიის მესამე განყოფილება სრულიად სამართლიანად აღნიშნავდა რუსეთის რევოლუციურ მოძრაობასა და, მაშასადამე, სასამართლო პოლიტიკურ პროცესებში კავკასიელთა, ე. ი. უპირატესად ქართველთა მონაწილეობის შედარებით ფრიად მაღალ პროცენტს. ხოლო 1882 წ. აღმოჩენილი „სამხედრო ნაროდნიკული ორგანიზაციის“ შემადგენლობაში მყოფ 22 კავკასიელს შორის (როგორც წარმოშობით, ისე მუდმივად საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით) ქართველი იყო 11 კაცი (50%), რუსი — 9 (41%), სომეხი — 2 (9%)².

ასეთი იყო, თვალის ერთი გადავლებით, შესაბამისი პირობები ქართულ საზოგადოებრიობაში, რომლის პრესაშიც, პუბლიცისტიკაში, პირველად გაიელვა მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებლის კარლ მარქსის სახელმა³.

1926 წელს, როდესაც საქართველოს სსრ ცენტრარქივში შევუღდექი ჩემის ინიციატივით იქ თავმოყრილი კავკასიის საცენზურო კომიტეტის საარქივო ფონდის შესწავლას, პირველად წავაწყდი გაზ. „დროებისათვის“ ცენზურის მიერ 1870-იან წლებში აკრძალული „საცენზურო ამონაბეჭდების“ გროვას, სადაც მოყვანილია ციტატები კ. მარქსის ნაწერებიდან. ერთ ფელეტონში, რომელიც დ. მიქელაძის (მეველის) კალამს ეკუთვნის, ვრცელი ციტატის სახით მოყვანილი იყო კ. მარქსის „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“-ის ცნობილი წინასიტყვაობის დიდი ნაწილი.

სწორედ, 1870-იანი წლების დასაწყისიდან გვხვდება პირველად კ. მარქსის სახელი ქართულ პრესაში. აღსანიშნავია, რომ

¹ „Каторга и ссылка“, 1928 г., № 1 (38).

² სცსს, ფონდი 36, 1882 წ., საქმე № 34, ფურც. 13—26 და შემდ.

³ თვით კ. მარქსი მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის სამხედრო-პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ვითარების საქმეს. ამის შესახებ იხ. ჩვენი წერილი ჟურნ. „საქართველოს სოციალისტური მემკვიდრეობა“, 1938 წ., № 5, გვ. 12—19.

ქართული პერიოდიკა დიდ ინტერესს იჩენს პირველი ინტერნაციონალისა და პარიზის კომუნისადმი. დას. ევროპის ქალაქებში მცხოვრებ ქართველ სტუდენტთა სახით „დროებას“ საკუთარი კორესპონდენტები ჰყავდა ამ ქალაქებში. მაგალითად, 1871 წ. ეს გაზეთი „უცხო ქვეყნების“ განყოფილებაში სისტემატურად ათავსებს კორესპონდენტებს, ფელეტონებს, დეპეშებს სათაურით: „პარიზის არეულობა“¹, „საფრანგეთი“², „საფრანგეთი და გამბეტა“³, — სადაც ქართველი უშუალო დამკვირვებელის მიერ გაშუქებულია, ხშირად დაწვრილებითაც, როგორც საფრანგეთ-პრუსიის ომის, ისე რევოლუციისა და პარიზის კომუნის ამბები.

1871 წ. „დროებამ“ ვრცელი სტატია მიუძღვნა „ხალხთა შორისი მუშების საზოგადოებას“, ე. ი. პირველ ინტერნაციონალს (1864—1872). ხსენებულ სტატიაში, სხვათა შორის, ვკითხულობთ: „ეს საზოგადოება ან ასოციაცია შემდგარია თითქმის მხოლოდ მუშა ხალხისაგან, მაგრამ იმის წევრებად არიან აგრეთვე ისეთი მწერლებიც და სხვა პირებიც, რომელნიც გამოჩენილი არიან ხალხის მოყვარული თავის აზრებით და რომელთაც ჰსურთ მდებრიო ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება... ეს ასოციაცია არის მთელი ქვეყნის მუშათა შემაერთებული, ის ცდილობს, რომ ყველა მუშას ერთი აზრი, ერთი წადილი და ერთგვარი მოქმედება ჰქონდესო“⁴.

ცხადია, ამ სტატიის ავტორისა და საერთოდ „დროების“ გარშემო თავმოყრილი პუბლიცისტებისათვის არ შეიძლება უცნობი ყოფილიყო პირველი ინტერნაციონალის მთავარი ორგანიზატორისა და ხელმძღვანელის კ. მარქსის სახელი და მოღვაწეობა. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ სწორედ რამოდენიმე

¹ „დროება“, 1871, №№ 17, 18, 19, 20.

² „დროება“, 1871, №№ 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30 და შემდ.

³ „დროება“, 1871, № 28.

⁴ „დროება“, 1871, № 23.

კვირით ადრე „დროების“ მკითხველი ამ გაზეთის ფურცლებზე ამოიკითხავდა კ. მარქსის სახელს.

სახელდობრ, 1871 წ. 15 აპრილის გაზეთის ნომერში (უცხოეთის მიმოხილვის განყოფილებაში) ვკითხულობთ: „ამბობენ, რომ ახლანდელი პარიზის რევოლუციის პლანები ლონდონში დაუწყევიათ მარქსს, ასისს, ბენტინსა და დარმოტს; ყველა ესენი არიან სხვადასხვა ქვეყნების წარმომადგენელი წევრები ლონდონის ხალხთა-შორისი მუშების ლიგისა. ამ ლიგის მიტინგებში, როცა პარიჟში რევოლუციის მოედანზე ყოფილა ლაპარაკი, დიდი მონაწილეობა მიუღია აგრეთვე ბლანკის“¹.

ჯერჯერობით ეს ითვლება ქართულ ბეჭდვით სიტყვაში ყველაზე ადრინდელ ცნობად კ. მარქსის შესახებ. ამ ცნობას პროფ. ს. ხუნდაძემ პირველმა მიაქცია ყურადღება². აქვე უნდა ითქვას, რომ თავისთავად მარქსის შესახებ ეს ცნობა არ შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს. მართალია, პირველი ინტერნაციონალის რამდენიმე წევრი მონაწილეობდა რევოლუციასა და პარიზის კომუნაში, მაგრამ თვით პირველი ინტერნაციონალის კომიტეტს და, მაშასადამე, კ. მარქსსაც მასში უშუალო მონაწილეობა არ მიუღიათ.

იმავე გაზ. „დროებაში“ ნახევარი წლის შემდეგ ისევ იბეჭდება ცნობა პირველი ინტერნაციონალის მოღვაწეობის შესახებ: „იმ დიდ საზოგადოებას, რომელსაც სწამ მილიონამდე წევრი ჰყავს და რომელსაც ხალხთა შორისი მუშების საზოგადოებას“ ეძახიან, შარშან უნდა ჰქონოდა ლონდონში კრება. ომიანობის გამო ეს კრება არ მოხდა და მის ნაცვლად წელს უნდოდათ შეკრება, მაგრამ პარიზის არეულობის გამო, რომელშიაც იმათ წევრებმა მიიღეს მონაწილეობა, ევროპის სახელმწიფოების მართებლობებმა და საზოგადოებამაც დევნა და-

¹ „დროება“, 1871, № 15, გვ. 2.

² ს. ხუნდაძე, დასახ. თხზ., I, 115—116; „საქ. სოც. მეურნეობა“, 1933, № 1—2, 109—110.

უწყეს და ამიტომ საზოგადო კრების მაგივრად მხოლოდ 26 სხვადასხვა ქვეყნის წარმომადგენელი მოიწვიეს და საიდუმლო კრება დანიშნეს ლონდონშივე... კრებამ 15 კაცი ამოირჩია საზოგადოების საქმეების გამგებლებად, რომელნიც მუდამ ლონდონში არიან და ცენტრალურ კომიტეტს შეადგენენ. კომიტეტის თავი ნემეცი **კარლ მარქსია**, რომელმაც კრებას საზოგადოების მოქმედების ანგარიში წაუკითხა. კრებამ გადასწყვიტა, რომ განსაკუთრებით ყურადღება საფრანგეთისა და რუსეთის მუშებს უნდა მიექციოთო¹.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ცენზურამ „დროებას“ აუკრძალა გამოქვეყნება დ. მიქელაძის სტატიისა, სადაც მოყვანილი იყო ციტატი კ. მარქსიდან. 1873 წ. თებერვლის ნომერში ამავე გაზეთში იბეჭდება იმავე დ. მიქელაძის კორექსპონდენცია: „საფრანგეთი“², სადაც აღწერილია რა დას. ევროპის კაპიტალისტურ ფაბრიკა-ქარხნებში მუშათა კლასის სასტიკი ყვლეფა და საერთოდ მძიმე მდგომარეობა, ბავშვთა შრომის ექსპლოატაციის შესახებ მოყვანილია ამონაწერის სახით კ. მარქსის სიტყვები და თანაც მითითებულია წყარო (ავტორი)³.

შემდეგ აღსანიშნავია იმავე წელს „დროებაში“ დაბეჭდილი ცნობა კ. მარქსის ვითომდა გარდაცვალების შესახებ: „ლონდონში მომკვდარა გამოჩენილი მწერალი და რესპუბლიკელი **კარლ მარქსი**. ეს ეს მარქსია, რომელსაც წაღმართულმა „ხალხთა შორისი მუშების ამხანაგობის“ მოთავედ სთვლიდნენ და თან ლასალის მასწავლებლად... მარქსს გვარინი ძალი ნაწერი რჩება“ და სხვ.⁴

გ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილს და 1878 წ. გამოცემულ „აღმანახში“ (წ. I) მოთავსებულია შემდგენელის სტა-

1 „დროება“, 1871, № 41.

2 დ. მიქელაძე ამ დროს პარიზში სცხოვრობდა.

3 „დროება“, 1873, № 6.

4 იქვე, № 27.

ტია: „ეკონომიური სურათები“, სადაც დას. ევროპის (ინგლისის) ვითარების მიმოხილვისას მოყვანილია ციტატა კ. მარქსის „კაპიტალის“ პირველი ტომიდან¹.

ამგვარად, 1870-იანი წლების ქართულ პრესაში რამოდენიმეჯერაა მოხსენებული კარლ მარქსი. პირველ ცნობებში 1871 წ. ლაპარაკია კ. მარქსის პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის, ხოლო მერმინდელ ცნობებში კ. მარქსი ნახსენებია აგრეთვე როგორც ავტორიტეტი ეკონომიკურ საკითხებში.

საერთოდ კარლ მარქსის სახელი ქართულ საზოგადოებრიობასა და პუბლიცისტიკაში პირველად შემოიტანა ხალხოსნურად განწყობილმა და ხალხოსნურმა ინტელიგენციამ.

* *

1880-იანი წლებიდან კი ქართულ პუბლიცისტიკაში თეორიულ ეკონომიკურ და საერთოდ სოციოლოგიურ საკითხებზე ავტორიტეტებად მიჩნეულ მეცნიერთა (ოუენი, პრუდონი, ბასტია, მილი, ფურიე, ჩერნიშევსკი, რიკარდო, სმიტი, ფიერბახი, პეგელი, კონტი, ფისტე და სხვ.) შორის კარლ მარქსი გვევლინება როგორც უდიდესი ავტორიტეტით მოსილი მეცნიერი.

ზემოთ უკვე აღნიშნული გვაქვს ის ფაქტი, რომ რუსეთის ქალაქებიდან თუ საქართველოდან რევოლუციური მოღვაწეობისათვის ციმბირს გადასახლებული ქართველი ხალხოსანი ინტელიგენცია იქ, ციმბირში, 1880-იან წლებში უფრო ეცნობოდა მარქსის მოძღვრებას და, ცხადია, განიცდიდა კიდევაც, ამა თუ იმ ზომით, ამ მოძღვრების გავლენას.

ასეთ ქართველ ხალხოსან-პუბლიცისტთა შორის განსაკუთრებული ადგილი უნდა დაეთმოს ბაკუნისტს გ. მაიაშვილს (ზდანოვიჩს), რომელიც 1882 წელს ციმბირში წერს და ჟურნ. „ივერიაში“ აქვეყნებს თავისი დროისათვის უღაოდ მრავალ-

¹ „ალმანახი“, 1878, თბ., I, 109.

მხრივ საინტერესო ტრაქტატს: „წერილი ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა მიმართ“.

გ. მაიაშვილი, ეხება რა სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის რეფორმათა მნიშვნელობას, წერს: „ყოველი რეფორმა, ცხოვრების რომელ მხარესაც გინდა შეეხებოდეს, ღარჩება უქმად და ნაყოფს ვერ გამოიღებს, თუ იგი მტკიცედ შემეცნებულ და ცხადად გამოთქმულს პრინციპებზედ არ არის დამყარებული“; იგი იშველიებს ამ მხრივ მისთვის ყველაზე დიდ ავტორიტეტს:

„აი როგორ გამოსთქვამს მოკლედ თავის შეხედულებას ამ საგანზე ერთი უდიდესი და უღრმესად შემეცნებული კაცი ჩვენი დრო და საუკუნისა, კაცი ისეთი, რომლის სრულიადმა და მტკიცე მეცნიერულმა წარმოდგენამ მსოფლიოზე (миро-созерцание) ჰქმნა დიდი ძლევა“¹.

ამის შემდეგ მოყვანილია ვრცელი ამონაწერი ცნობილი წინასიტყვაობიდან „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“, სწორედ ის ადგილი, სადაც კ. მარქსი იძლევა ისტორიის მატერიალისტური გაგების ქვინტესენციას².

ქვემოთ, მას შემდეგ, რაც იძლევა კ. მარქსის, „ამ ღრმა მოაზრის“ „ერთი კომენტატორთაგანის“, განმარტებას (მოკლე ციტატის სახით), გ. მაიაშვილი წერს: „ამ სახით, როდესაც ხალხთა წოდებათა შორის ეკონომიურად დაჩაგვრა ძლიერდება, როდესაც ძლიერდება მათი ქონებათა უთანასწორობა, მათთან ერთად ძლიერდება პოლიტიკური დაჩაგვრაც. ეკონომიური ცხოვრების უსწორ-მასწოროდ მიმდინარეობა ხალხს აგრძნობინებს, თუმცა წინად ბუნდად, რომ მისი ცხოვრების პირობანი არ არიან ნორმალური. შემდეგ ამას თანდათან უფრო ცხადადა გრძნობს ხალხი და ებადება სურვილი შე-

¹ „ივერია“, 1882, № 7—8, 152.

² იხ. კ. მარქსი: „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“, 1932, ტფ., 40—42.

ცკალოს, დაამსხვრიოს ეკონომიური ბორკილები, რომელნიც უშლიან იმის შრომის ნაყოფიერებას წესიერად მიმდინარეობდეს. ვისი ინტერესებიც ამნაირად ეკონომიურის ცხოვრების შეცვლით, საშიშროებაში ჩავარდება, ისინი საზარლად ძრწუნდებიან და ღელდებიან. და რადგანაც იურიდიკული და პოლიტიკური ფორმები სრულიად შეეხამებიან და შეესაბამებიან მატერიალურს ცხოვრების საძირკველს, ე. ი. რადგანაც იურიდიკული და პოლიტიკური დაწესებულებანი არიან ერთგულნი გუშაგნი აწმყო ეკონომიურის ცხოვრებისა, რომელსაც იგინი ფხიზლად და ერთგულად ჰყარაულობენ, — ამისათვის რა წამსაც კი შენიშნავენ ხალხს ეკონომიურის ცხოვრების შეცვლის სურვილს, მაშინვე ეს გუშაგნი სცემენ ნალარს, ისხამენ აბჯარს და გამოდიან მიმდინარე ეკონომიურის ცხოვრების დამცველად¹.

ეს გ. მაიაშვილის სიტყვებია. ამ სახითაა პირველად ქართულ ენაზე, ქართულ ბეჭდვით სიტყვაში, ქართველი პოლიტიკური მოღვაწისა და პუბლიცისტის მიერ გადმოცემული ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მხარე კ. მარქსის მოძღვრებისა.

ჩვენ ქვემოთ კიდევ უნდა მრავლევანოთ ორიოდვე ამონაწერი ამ შესანიშნავი ტრაქტატიდან, რომლის მნიშვნელობა ქართულ პუბლიცისტიკისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში, ჩვენის ფიქრით, კიდევ არ არის ჯეროვანად შეფასებულა. ქვემოთ მოყვანილი ამონაწერები საინტერესოა არა მხოლოდ იმ მხრივ, თუ რამდენად შეძლო გ. მაიაშვილმა კ. მარქსის გაგება, არამედ იმ მხრივაც, რომ აქ ავტორი ლაპარაკობს ქართული სინამდვილის შესახებ, ე. ი. ცდილობს კ. მარქსის აზრების გამოყენებას კონკრეტული საზოგადოებრივი ცხოვრების მიმართ:

„ წარსულს საუკუნოებიდანვე რუსეთის დაახლოვებას საქართველოსთან არ შეიძლებოდა არა ჰქონოდა გავლენა ჩვე-

¹ „ივერია“, 1882, № 7—8, 153—154.

ნის ხალხის ცხოვრებაზედ. უწინდელი წარმოების ფორმები გაქრნენ, ახლები დაიბადნენ; ძველი ცხოვრების მატერიალური პირობანი შეიცვალნენ ხალხის მიერ (მანამდე) უცნობის პირობებით... რუსეთმა ჩვენს ეკონომიურს ცხოვრებაში ახალი ელემენტი შემოიტანა, რომელიც წინად არ იყო, რისგანაც წარმოებრივი ურთიერთობანი ხალხისა ძლიერ შეიცვალა, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ჩვენში გლეხთა შესახები რეფორმები მოხდა. ცვლილებამ იწარმოვა და ძველი წესები დაირღვა. და რადგანაც ცვლილება ბევრჯელ ხალხის სასარგებლოდ არ არის ხოლმე, ამისათვის ხალხი დიდ სიღარიბეში ჩავარდა, — ეს ერთი, მეორეს მხრით, ხალხის ეკონომიურის ცხოვრების ახალმა წყობამ მოიყვანა მოძრაობაში თვითონ ხალხიც, რომელმაც ამ საზოგადო მოძრაობას დასდო თავისი ფერი და სიცოვლე. ეს მოძრაობა იყო ხალხში ახალი ეკონომიურის პირობების შემოტანის პასუხად. აზრმა გაიღვიძა, სამშობლოსათვის მოღვაწენი გამოვიდნენ საზოგადო ასპარეზზედ. საზოგადო საჭიროებამ მოითხოვა მათი გამოსვლა, იგინი გამოიწვია დრომ და არა მათ დრო...“¹.

გ. მაიაშვილი უსაყვედურებს ქართულ პრესას: „მუდამ გვაოცებდა და გვაკვირვებდა ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენ უურნალ-გაზეთებში სრულიად ვერა ვბოულობდით პოლიტიკო-ეკონომიურს სტატიებს... თქვენ თითქო განზრახ სტრუქტურულად უყურადღებოთ, ეკიდებით გულგრილად ვრცელს ნაწილს და სფერას ხალხის ცხოვრებისას და გაპყოლინართ მსჯელობას უნაყოფო პოლიტიკურს საგნების შესახებ ერთსა და იგივე უცვალეზად თემაზედ: ევროპიული მინისტრების ცვლილებაზე და დაუსრულებელს ლიტონ დებატებზედ იქაურ სახელმწიფოთა კონსტიტუციურს პალატებთა შინა. ის კი არა თუ ეკონომიურ ტკივილების მოშორებაზე და ეკონომიურ სენთაგან განთავისუფლებაზეა დამოკიდებული ჩვენის ხალხის ეთილდღეობა და დოვლათი“.

¹ „ივერია“, 1882, № 7—8, გვ. 155—156.

„მაგრამ, ცხადია, რომ არ შეიძლება განკარგებაში და გუ-
 უკეთესობაში შევიყვანოთ ის, რის გაგება და ცნობა არ
 გვაქვს, არ შეიძლება რეფორმა მოახდინო რომელისაღე საზო-
 გადობრივ ცხოვრების ნაწილისა, თუ იგი უცნობია და გ-
 მოუკვლეველი. ამისათვის არის საჭირო სვინდისიერი და
 ყოველმხრივი შესწავლა ხალხის ეკონომიურის ცხოვრების
 ყოველ მხარეთა. მხოლოდ ამ გვარს შესწავლაზე დამყარებით
 შეიძლება დაასკვნა ესა თუ ის დედაზრი, გამოიკვლიო ზღ-
 მძღვანელი პრინციპი და გზის მაჩვენებელი ნათელი ქეშმარი-
 ტი, რომლის შემწეობით შესაძლებელ-იქმნება მოიბოვო
 კაცმან ზომანი და ღონისძიებანი საჭიროებათა დასაკმაყოფი-
 ლებლად, დამაშვრალ და ტანჯულ მშრომელთა გაჭირების და
 უილაჯობის ცრემლების მოსაწმენდად. მართლაც ვიცით განს-
 ცოტად მაინც წესიერად, ეხლანდელი მდგომარეობა ხალხისა
 შეგვიძლიან ვუჩვენოთ უახლოესნი მიზეზნი ხალხის წუხილ-
 სა, გაჭირვებისა და გაღარიბებისა? მეტისმეტი უარაარობა
 ჩვენში შესახებ იმგვარ წყაროთა და მასალათა, რომელთა შე-
 წეობით შეიძლებოდეს მტკიცედ — მეცნიერულად აღიარ-
 ბულ და დადგენილ იქმნას, რომ აი, ასეთია და ასეთია თან-
 მედროვე მდგომარეობა ჩვენის ეკონომიურის ცხოვრებისა
 ჩვენში არ არსებობს არც კერძო ადგილობრივი გამოკვლე-
 ნი, არც სტატისტიკური შრომანი და, დასასრულ, არც ოფი-
 ციალური, მმართველობის მიერ გამოქვეყნებული ცნობანი“¹.

შემდეგ, იძლევა რა საკმაოდ დაწვრილებით პროგრამას
 ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური ყოფიერების შესწავლისათვის.
 გ. მაიაშვილი წერს: „ზოგი ჩვენი ლიტერატორთაგანი დად-
 გა საქართველოს ისტორიის შესწავლას. ცხადია, რომ ეს სა-
 განი ძლიერ უსაჭიროესი საგანია და თვით ეს საქმეც ძალიან
 პატიოსანი და ქების ღირსი უნდა იყოს. მაგრამ როგორ მო-
 კიდეთ ზელი თქვენ ჩვენი ისტორიის შემუშავებას, რა

¹ „ივერია“, 1882 წ., № 9, 101—102.

² ი ქ ვ ე, 106—116.

ექებთ თქვენ იქ საინტერესოს, რა საგულისხმიერო მაგალითები და მოძღვრებანი უნდა ამოუღოთ იქიდან ქართველებს, როდესაც თქვენ მოგვითხრობთ საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების გარეგნობაზედ, როდესაც თქვენ აღგვიწერთ სხვადასხვა ლაშქრობას და სამეფო კარის ინტრიგებს და მოჰყოლიხართ მეფეებისა და დედოფლების, მათი კუდეებისა და ფარეშების ამბავს; ამით განა ვის რა გინდათ ასწავლოთ, ვის რა გსურთ შეაგონოთ? რა საზოგადოებრივი საგანი ამოგილიათ მიზნად, როცა მხოლოდ გარეგან მხარეს სწავლობთ სამშობლო ისტორიისას და შინაგანს აზრს კი არ უღრმავდებით. თქვენი ნამუშევარი ამ მხრივ უაზროა და უნაყოფო, ამიტომ რომ მის შემოწმებით ვერ გავიგებთ და ვერ შევიგნებთ ხალხის ცხოვრების აწინდელს ვითარებას. იგი ვერც ცნობისმოყვარეობას აკმაყოფილებს, ამიტომ რომ მის შემწეობით ჩვენ წინაპართა წარსულის ცხოვრების სიღრმესა და სიგანეს ვერ ვტყობილობთ, მის ნამდვილს ხატებას ვერ ვხედავთ. იმის მაგიერ, რომ დაგვანახოთ ყოფა-ცხოვრება ხალხისა წარსულს დროს, იმის მაგიერ, რომ გაგვაცნოთ მაშინდელი უფლებრივი, იურიდიკული და ეკონომიური ურთიერთობა, თქვენ სულ სხვას მოგვითხრობთ და სულ სხვა კილოზედ მოჰყოლიხართ ძველს ამბავს; იმის მაგიერ, მაგ., რომ მრთელი და სრულიადი სურათი წარმოვიდგინოთ ხალხის ტანჯვისა და წამებისა, რომელიც ჩვენმა ქვეყანამ გამოსცადა შინაურ მოუწყობლობისაგან და გარეშე მტრებისაგან; დასასრულ იმის მაგიერ, რომ ასწეროთ როგორ ცხოვრობდნენ ჩვენი წინაპარნი, რას აკეთებდნენ, რა ზნესა და ხასიათს ადგენენ შინაურობაში და გარეთ; ერთის სიტყვით, იმის ნაცვლად, რომ მოგვითხროთ საინტერესო ისტორია ჩვენის ეკონომიურის და გონებრივის განვითარებისა, თქვენ ყველა ამის ნაცვლად, გაჰყოლიხართ, უკაცრავლი ქართულია, რაღაც ქებას და დიდებას წარსულისას და თან შესხმისა და ხოტბის წერას დარბაისლურს შრომას უძახით¹.

¹ „ივერია“, 1882 წ., № 9, გვ. 117—118.

გ. მაიაშვილის ამ ტრაქტატის გამოქვეყნება გარკვეულ საფეხურს წარმოადგენს ქართულ პრესასა და პუბლიცისტიკაში. სადაც მან კიდევაც ჰპოვა შესამჩნევი გამოხმაურება, — მიუხედავად სასტიკი ცენზურული პირობებისა. ცხადია, ცენზურამ დიდად დაამახინჯა თვით მაიაშვილის ტრაქტატიც, იმდენად, რომ იქ კ. მარქსის სახელი ერთხელაც კი არ არის მოხსენებული¹.

აღნიშნული ტრაქტატის გარშემო დისკუსია მეტის თუ ნაკლების ინტენსივობით თითქმის ათიოდე წელიწადი გრძელდებოდა ჩვენს პერიოდიკაში, რაც, ცხადია, ხელს უწყობდა კ. მარქსის სახელის პოპულარიზაციასა და, მაშასადამე, მისი იდეების გავრცელებასაც, მით უმეტეს, რომ ამ დროისათვის უკვე დიდი ხნით ადრე გამოცემული იყო „კაპიტალის“ I ტომის რუსული თარგმანი, ხოლო სამიოდე წლის შემდეგ (1885 წ.) „კაპიტალის“ II ტომიც გამოქვეყნდა რუსულად. დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღეს ბოსლეველმა (მჭედლიძემ), კრელაშვილმა, ხიზანაშვილმა, ჯაბადარმა და სხვ.

ზემოთ მოყვანილი ამონაწერებიდანაც ნათლად ჩანს, რომ გ. მაიაშვილი ისტორიის მამოძრავებელ ძალად სთვლის ეკონომიკურ ფაქტორს. მისი აზრით, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განმსაზღვრელ როლს ეკონომიკური (მეურნეობრივი) ყოფიერება თამაშობს. სწორედ ამ მოსაზრებათა დასამტკიცებლად მიმართა მან კ. მარქსის ავტორიტეტს. მაგრამ გ. მაიაშვილის ამ შეხედულებას გამოუჩინდნენ მოწინააღმდეგენი, რომელნიც, მართალია, აღიარებენ ეკონომიკის (მწარმოებლური

¹ გ. მაიაშვილს შემდგომ ათეულ წლებშიაც დარჩენია კ. მარქსის წიგნებისადმი პატივისცემა. 1897 წელს ლუკა ასათიანს (ბათუმის ქალაქისთავს) მიხეილ რომანოვთან პროტექციისათვის (კიათურის მარგანეცზე სარკინიგზო ტარიფის დაკლების საქმეში) გ. ზდანოვიჩმა მიუძღვნა „კაპიტალის“ ორი ტომი:... „რაც ჩემი ხნის კაცისათვის ძნელი დასაძლევია იყო, მაგრამ ძლიერ მესიამოვნაო“, — უთქვამს ლ. ასათიანს (იხ. დ. კლდიაშვილი, „მემუარები“, 1933, ტფ., 120—121).

ქალების) უპირატესობას, მაგრამ მათ მიაჩნიათ, რომ გ. შაიშ-
შვილმა სავსებით და უსამართლოდ უგულვებელყო დიდი მნიშ-
ვნელობაც პოლიტიკისა¹.

ეს დისკუსია ჩვენთვის ამჟამად მით უფრო საინტერესოა,
რომ პაექრობაში გამოხსული მეორე მხარეც აუცილებლად
სთვლის საკუთარ მოსაზრებათა განსამტკიცებლად მოიშვე-
ლიოს ისევ კ. მარქსის სახელი.

ბოსლეველი (ე. მჭედლიძე), ეკამათება რა მიაშვილს, აც-
ხადებს: „ეკონომიური ნიადაგი, რომ დიდს ღონეს და მნიშე-
ნელობას აძლევს მისგანვე გამოწვეულს ხალხის მოძრაობას,
ეს ნათლად და თვალსაჩინოთ სჩანს ეხლანდელ მოძრაობაში,
რომელსაც თავის რკინის კლანჭებში ჩაუყენებია თითქმის
მთელი კაცობრიობა და რომელსაც „სოციალისტურს“ მოძრა-
ობას ეძახიან. „სოციალიზმი“ თანამედროვე ეკონომიურის
ურთიერთ-შორობის პირმშო შვილია; იგი შეჰქმნა იმ გარემო-
ებამ, რომლის მიზეზითაც საკუთრება და სიმდიდრე არა იმათ
ხელშია, რომელნიც თავიანთი დაუღალავისა და მუდმივის, გა-
მალებულის შრომით აჩენენ ერთსაც და მეორესაც, არამედ
იმათს ხელში, რომელთაც სიმართლით ყველაზე ნაკლებად
ეკუთვნისთ. ახლა რა დაუდვია საგნად „სოციალიზმს“ — ამ
წმინდა ეკონომიურს ნიადაგზედ აღმოსრულს და გაძლიერე-
ბულს მოძღვრებას? — კითხულობს იგი და იქვე უპასუხებს:
„ისევ იმავე ეკონომიურის ურთიერთ-შორობის შეცვლა“².

ამასთანავე „მარტო ამ ეხლანდელს მოძრაობას კი არ
უდევს ნიადაგს ეკონომიური მიზეზი, ამგვარივე ნიადაგი
ჰქონდა ძველსა და შუასაუკუნოების მოძრაობასაც“... „ასე,
ჩვენ ბატ. მიაშვილს ვეთანხმებით, რომ ყოველი პოლიტიკუ-
რი მოძრაობა გამომდინარეობს ხალხის ეკონომიური მდგომა-

¹ იხ. ჩვენი სტატია გაზ. „კომუნისტში“, 1940, № 122.

² გაზ. „შრომა“, ქუთაისი, 1882, № 48.

რეობისაგან... და ბოლოს ისიც ცხადია, რომ ყოველს საზოგადოებრივ მოღვაწეს თავის მოღვაწეობის საგნად უნდა მიიღოს დღეს ცნობილი ხალხის ეკონომიურის ცხოვრების განკარგება... მაგრამ „რა საშუალება უნდა იხმაროს საზოგადო მოღვაწემ, რომ აღნიშნულს და განსაზღვრულს საგანს მიაღწიოს? აი კითხვა, რომლის განმარტებაზედაც ჩვენ არ ვეთანხმებით ბატ. მაიაშვილს“¹.

ბოსლეველი იმ თვალსაზრისზე დგას, რომ პოლიტიკურ მოღვაწემ „ხალხის ეკონომიური ცხოვრების განკარგებისათვის“ საზოგადოებრივი ცხოვრების პოლიტიკური ბერკეტები უნდა აამოძრავოს და სწორედ აქ იჩენს თავს პოლიტიკის მნიშვნელობა: „საფრანგეთში, გერმანიაში და ინგლისში საზოგადოებრივი მოღვაწენი ამ პოლიტიკურს უფლებათ ხმარობენ ხალხის ეკონომიურის მდგომარეობის განკარგებისათვის და მეცადინეობენ, რომ ამ უფლებათა საშუალებით მუშა ხალხი თავის ოფლის ნაყოფის მესაკუთრეთ გახადონ... ბატ. მაიაშვილის პრაქტიკული რჩევა, რომ ტყუილია და მაგ რჩევით დღეს არავინ არ ხელმძღვანელობს, ამას მოწმობენ ევროპის სხვადასხვა ხალხის მოძღვრებანი და ამ მოძღვრებათა უკეთესნი წარმომადგენელნი. კარლ მარქსი თავის 1847 წლის მანიფესტში, სხვათა შორის, ამბობს, რომ მუშა-ხალხმა უსათუოდ უნდა მოიპოვოს პოლიტიკური უფლებანი, რომ კაპიტალისტების უღელი შემუსროსო“².

ბოსლეველზე უწინარეს გ. მაიაშვილის სტატიას გამოეხმაურა ქუთათური გაზეთის მეორე თანამშრომელი გრ. ზმწიფარიძე (ვოლსკი): „ცხოვრების პოლიტიკური და ეკონომიური ვითარება იმგვარად არის გადაბმული ერთმანეთზე, ისე მტკიცედ შეკავშირებული, რომ გიჭირს კაცს მათი ერთმანეთში

¹ გაზ. „შრომა“, ქუთაისი, 1882, № 48.

² „შრომა“, ქუთაისი, 1883, № 3.

გარჩევა, თუმცა მათი სხვადასხვაობა ცხადი და შეშველია¹.
ხოლო „ჩვენი თანაგრძნობა იმ საზოგადოებრივ მოღვაწეთ,
დასს ეკუთვნის და სიმართლეს იმათენ არის, ვინც არა თუ
მარტო პოლიტიკურს უფლებათა და ეკონომიურს წარმატე-
ბას შუა, თვით რომელსამე პოლიტიკურს ფორმას და ეკო-
ნომიურს ბედის გაუმჯობესებას შორისაც კპოებს მჭიდროდ
შედუღებულს კავშირს“².

დისკუსიაში მაიაშვილს ასე თუ ისე გარკვევით მიემხრნენ
ურბნელი (ნ. ხიზანაშვილი), რომელიც თავის სტატიაში³ ასა-
ხელებს კ. მარქსს, და ს. ჭრელაშვილი⁴.

ახლა ბოსლეველი უკანასკნელსაც ეკამათება: „მარქსი და
ლასალი იმგვარსავე მნიშვნელობას აძლევენ პოლიტიკურ უფ-
ლებათა მოპოებას ცხოვრების ეკონომიურად გაუმჯობესები-
სათვის, როგორც ამას შვრებოდა თქვენგან გაუგებარი ფიხ-
ტე. ჩვენს სტატიაში ვრცლად იყო ნათქვამი ამაზედ, ჩვენ
გვქონდა მოყვანილი ამის შესახებ მარქსის, ლასალის და პო-
ლიტიკო-ეკონომოსის მილის აზრი, მაგრამ თუ ამან საზოგა-
დოების ყურადღებამდე ვერ მიაღწია, ჩვენი დანაშაული არ
არის“⁵; — ე. ი. ეს აზრები და ციტატები ცენზორს ამოუღია.

მაგრამ სტ. ჭრელაშვილი ვერ ითმენს ბოსლეველის მიერ
ზემოხსენებულ მეცნიერთა საერთო რუბრიკაში მოთავსებას:
„ვერ გაგვიგია ერთი უბრალო გარემოება, ისა, რომ, თუ ზოს-
ლეველი... პატივსა სცემს მარქსისა და ლასალის ეკონომიურ
აზრებს, მაშინ ფიხტე რალა შუაშია, რომელი სიტყვის მასა-
ლააო“⁶.

1 „შრომა“, 1882, № 46.

2 „შრომა“, 1882, № 49.

3 „იმედი“, 1883, № 3, 35—46.

4 „დროება“, 1883, № 16.

5 „შრომა“, 1883, № 5.

6 „დროება“, 1883, № 32.

ცხადია, ამ დროიდან კ. მარქსის სახელი უკვე უფრო ხშირად გვხვდება საჟურნალო თუ საგაზეთო სტატიებში¹. რეთვე ბროშურა-წიგნაკებშიაც. აღსანიშნავია, მაგალითად, ა. ფურცელაძის მიერ ბანკების შესახებ 1884 წ. გამოცემული ბროშურა², რომელშიც კ. მარქსი მრავალგზისაა მოხსენებული, როგორც დიდი ავტორიტეტი ეკონომიკურ საკითხებში.

ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული ზ. ჭიჭინაძის როგორც წიგნით მოვაჭრის მიერ არალეგალური ლიტერატურის გავრცელების ფაქტი. მაგრამ იგივე ზ. ჭიჭინაძე ხელს უწყობდა კ. მარქსის სახელის პოპულარიზაციას, როგორც მწერალი. ერთ-ერთ თავის სტატიაში, „მუშა ხალხი საქართველოში“, ეხება რა საერთოდ მუშათა მდგომარეობის საკითხს, იგი აღნიშნავს, რომ მას „ხმის ამოღებას შესახებ მუშა ხალხისა საქართველოში“ აბედინებს ის გარემოება, რომ ამ საკითხის აქტუალობას აღიარებენ „თვით კარლ მარქსი, ფერდინანდ ლასალი, პრუდონი და ფლეროვსკიც-კიო“³.

სამიოდე წლის შემდეგ ზ. ჭიჭინაძე ბეჭდავს „კაპიტალის“ მეორე ტომის რუსული თარგმანის რეცენზიას: „მრავალთ ჩვენს ყმაწვილ-კაცებს წაკითხული თუ არა, გაგონილი მაინც ექნებათ გამოჩენილის და დიდათ მცოდნე პოლიტიკო-ეკონომიური მწერლის, ძლიერი კრიტიკოსის კარლ მარქსის სახელი. აწინდელმა კაცობრიობის ეკონომიურმა მეცნიერებამ და კრიტიკამ ისეთს წერტილამდის მიაღწია მარქსის მეოხებით. რომლის მსგავსი და შესადარებელი ჯერ დიდი ხანი გავა, რომ გამოვიდეს ვინმე“.

1 ა. ფურცელაძე, „ბანკები და მათი მნიშვნელობა“, 1884, თბ. 15—16 და შემდ.

2 აქ შეიძლება ისიც აღინიშნოს, რომ სვ. სალარიძის „დახასიათებით ა. ფურცელაძე იყო იმდროინდელ სემინარიელთა „წრის თეორეტიკოსი რადიკალ სოციალისტი“ (სვ. სალარიძე, დასახ. თხზ., 98).

3 „იმედი“, 1883, № 2, 35—40.

„კარლ მარქსი არის წარმომადგენელი ახალის პოლიტიკურ-ეკონომიური მეცნიერებისა. რაციონალისტურის სკოლისა, რომლის რეალურს ეკონომიურ მხარეებთან და აზროვნებებთან თითქმის მჭიდრო კავშირი აქვს ყოველს ნაირს მეცნიერულ აზროვნებასა. მარქსის ძლიერი შრომის და ვინაობის ამბები დიდი ხანია, რაც ევროპაში განისმის და თვით რუსულ ჟურნალებშიაც-კი უწყერიათ ამის შესახებ“.

ამ ზოგადი შენიშვნის შემდეგ ზ. ჭიჭინაძე უკვე ეწება კ. მარქსის „კაპიტალს“: „ამ ძლიერი და უშესანიშნავესი კაცის თხზულების „კაპიტალის“ პირველი ტომის რამდენიმე რვეულები ნემენცურ ენაზე 1859 წ. გამოიცა¹. ესევე გამოცემა იმავ დროს სხვადასხვა ენაზედაც გადასთარგმნეს და ამის გამო ბევრმა უშესანიშნავესმა მწერალმა ისაუბრეს, არჩიეს, არკვიეს და მარქსის საწინააღმდეგოთ მაინც ვერა გააწყვეს რა. შემდეგ წლებში პირველ რვეულებს მიემატა შემდეგიც და მით გათავდა „კაპიტალის“ პირველი ტომი“...

„...გარდაიცვალა კარლ მარქსი და მისი სიკვდილის შემდეგ ვაისმა იმ ცნობის ხმა, რომ კარლ მარქსს თავისი „კაპიტალის“ მეორე ტომი გათავებული დარჩენია. ყველა ეს შრომა — გარჩევა, გადაწერა და გამოცემა იკისრა გამოჩენილმა და განვითარებულმა ბ. ენგელსმა. ენგელსი კარლ მარქსის ძველი მეგობარია და მასთანავე დიდათ მცოდნე პოლიტიკური ეკონომიის სწავლის და სხვადასხვა მეცნიერებისა“.

„მარქსის „კაპიტალის“ გამოცემას მთელი განათლებული ქვეყნების მწერლები... დიდი სიხალისით მიეგებენ და ეს უშესანიშნავესი მეცნიერებით სავსე თხზულება იმავე წელიწადს რუსულ ენაზედაც გადმოთარგმნეს და 1885 წ. პეტერბურგში ცალკე წიგნათაც გამოსცეს. აქვე უნდა დავუმატოთ, რომ ამ გამოჩენილის და უძლიერესის ეკონომისტის სწავლამ დიდი გავლენა იქონია მთელ ევროპის ეკონომისტ-მეცნიერებზე

¹ იგულისხმება „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“.

და დღეს საფრანგეთის ქალაქ პარიზში მთელი სკოლა დაარსებული, რომლის წარმომადგენელი მარქსის თეორიას იკვლევენ და ამ სკოლის წარმომადგენელთ პირთ სახელადაც „მარქსისტები“ ეწოდებათ¹.

ამგვარად, ზ. ჭიჭინაძე, გარდა იმისა, რომ პირველი იხსენიებს ქართულ პრესაში ფრ. ენგელსის სახელს, იმავე დროს პირველი სწერს ბიბლიოგრაფიას კ. მარქსის თხზულებაზე საერთოდ ქართულ ბეჭდვით სიტყვაში, რომ არა ვსთქვა რა იმის შესახებ, თუ რაოდენ მაღლა აყენებს კ. მარქსსა და მის მოძღვრებას, თუმცა თვით ქართული სინამდვილისათვის ყოველივე ეს ჭერჭერობით ნაადრევად მიაჩნია; სახელდობრ: „კაპიტალის“ მეორე ტომის გამოსვლასა და არსებობას ჭერჭერობით ჩვენს გონებითს მოძრაობასთან და ლტოლვილებასთან (მისწრაფებასთან) დიდი რამ კავშირი არა აქვს და კ. მარქსის შრომა უფრო ევროპის რაციონალური სკოლისა და საკითხავ სასუქვარ განძად არის მიღებულიო².

დასასრულ, 1880-იანი წლების მიწურულს, გამოქვეყნდა გ. მაიაშვილის ტრაქტატისადმი მიძღვნილი ერთ-ერთი ყველაზე გვიანდელი გამოხმაურება: ნ. გ-ლის (ივ. ჯაბადარის) სტატია, რომელმაც თავის მხრივაც დიდი პოლემიკა გამოიწვია³. ივ. ჯაბადარიც, მსგავსად მაიაშვილისა, ნაციმბირალი ხალხოსანია.

¹ „თეატრი“, 1886, № 17, 176—178.

² Z. „ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა კ. მარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომი“ (ყურ. „თეატრი“, 1886, № 17, 176—178).

Z, რომ სახელდობრ ზ. ჭიჭინაძის ფსევდონიმია დაადგინა პროფ. ს. ხუნდაძემ (იხ. მისი „სოციალიზმის ისტორ. საქართველოში“, II, 144, შენიშვნა სქოლიოში).

³ იხ. „ივერია“, 1888 წ. № 105-ის მოწინავე; აგრეთვე სანოს (ს. ჭრელაშვილის) ვრცელი ფელეტონები: „ივერია“, 1888, №№ 149, 154, 161, 181, 189; კიდევ „ივერია“ 1888, № 162 და შემდ. ფელეტონები სათაურით: „ზოგიერთი ფიქრი“. ნ. გ-ლის ეკამათებოდნენ განსაკუთრებით „თერგდალეულთა“ მოღვაწეობის შეფასებაში. „ივერიის“ 1888 წ. № 105 მოწინავეს ავტორია ილ. ჭავჭავაძე.

წინასწარ აღნიშნავს რა, რომ საერთოდ გ. მაიაშვილი „ლაპარაკობს იმისთანა პრინციპიალურს საგნებზედ, რომლების ასე თუ ისე გარდაწყვეტას ჩვენის ქვეყნისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს“¹, ნ. გ-ლი წერს: „ეს აზრი (ლაპარაკია გ. მაიაშვილის მიერ მოყვანილი კ. მარქსის ციტატისა და შეხედულებათა შესახებ) ჩემო მკითხველო, ეკუთვნის წარჩინებულს საქვეყნო მეცნიერს, რომელმაც თავისი დიდათ შესანიშნავი სამეცნიერო თხზულება, ვით ერთი კარგი ზორბა ყუშმარა, მარჯვით ესროლა მთელის ქვეყნის მოქალაქის გაქვავებულს გულს და, თუმცა ნათლად დაგვანახვა ის საზარელი ხალხის ცხოვრება, მაგრამ სანუგეშოთ ისიც დაგვიმტკიცა, რომ თვით კაპიტალისტების წარმოებითი მოქალაქობას საფლავი ეთხრება და ადრე თუ მალე გლოვის ზარიც უეჭველად დაერეება“.

„ამ შესანიშნავი სამეცნიერო შრომის აზრი ის გახლავსთ, რომ ყოველის ერის უფლებას, იმის პოლიტიკურ, სასულიერო და საზნებო წესს და წყობილებას საფუძვლად და დასაბამად აქვთ ქონებრივი ცხოვრების წესი და წარმოება“.

„დიდათ საჭიროა დაინახოს კაცმა ნათლად, როგორ მიიგნო ამ მეცნიერმა თავის ნათელს აზრს... რასაკვირველია, ჩვენ ჩვენის მხრით მთლად ვეთანხმებით ამ ფილოსოფიურს აზრს, მაგრამ... მაგარი ის არის, რომ იმას არა აქვს ჩვენს ცხოვრებაში ის პრაქტიკული მნიშვნელობა, რომელსაც ბ-ნი მაიაშვილი მი-აწერს და რომლისგანაც ის დასკვნა გამოჰყავს, რომ თუ ჩვენ მართლა ჩვენის ქვეყნის ერის გულითადი მზრუნველნი ვართ, უნდა უეჭველად უპირველესი ყურადღება იმის ეკონომიურის ცხოვრების გამოკვლევასა და განკარგებას მივაქციოთ“².

იხილავს რა კაცობრიობის ისტორიის განვითარების ძირითად ეტაპებს, ნ. გ-ლი, ასკვნის: „ამგვარად, ჩვენ მივალწიეთ იმ საფუძველს, რომელზედაც შემოხსენებულმა მეცნიერმა

¹ „ივერია“, 1888, № 100.

² „ივერია“, 1888, № 111.

(კ. მარქსმა) დაამყარა ის თავისი ფილოსოფიური აზრით, რომ ყოველ ერის უფლებას, იმის საპოლიტიკო, სასულიერო და საზნეობო წესს და დაწყობილებას საფუძვლად და დასაბამად აქვს ქონებრივის ცხოვრების წესი და წარმოებაო. ახლა ჩვენ ნათლად ვხედავთ, რომ ეს აზრი არის მხოლოდ შედეგი ფილოსოფიურის განხილვისა ადამიანის შრომის ისტორიისა“.

ჩვენს ეპოქაში, როდესაც მონობა (პიროვნული არათავისუფლება) უკვე მოსპობილია, „დახელოვნებულ კაცის ქონებრივი ბედნიერება თავის ხელშია, ოღონდ ხელე-შეკრული არ იყოს, ნება და უფლება ჰქონდეს თავისი ცხოვრების მოწყობისა“.

„აი, ჩვენის აზრით, ამგვარი მიმართულება და მნიშვნელობა უნდა მისცეს კაცმა ცხოვრებაში ზემოხსენებულის მეცნიერის აზრს... მაგრამ ბ-ნი მიააშვილი ამ აზრს... სხვა მნიშვნელობას მიაწერს და ჭეშმარიტად ეს დიდათ სამწუხაროა... იმიტომ... რომ შემდეგ დიდის ისტორიულის გამოცდილებისა, ამგვარი მნიშვნელობა თვით რუსეთშიაც-კი უარყოფილია დაწინაურებული და განათლებულ საზოგადოებისაგან, როგორც ცხოვრებაში გამოუსადეგარი და ძნელად აღსასრულებელი“.

ამის შემდეგ გ-ლი გვამცნობს თავის საკუთარს, ტიპურად ხალხოსნურ შეხედულებას იმ ამოცანების შესახებ, რაც უნდა დაისახოს ინტელიგენციამ დღეს, როდესაც „გონება დახშულ და გაუხსნელ მდაბიო ხალხს არა აქვს იმდენი ღონისძიება და სახსარი, რომ გადაავლოს თვალი თავისი ისტორიას, იცნოს თავი და ძალა თავისი და ამგვარად დაადგინოს ის აზრი, რომ დღეს ნება და მოვალეობა ყოველის კაცის კეთილდღეობის საფუძველი და საძირკველია, რომ ნათლად გაიგოს, თუ ეს ნება-მოვალეობა იმის ხელთ იქნება, მაშინ თავის ქონებრივ ცხოვრებასაც თვითონვე საუკეთესოდ მოაწყობს. ხოლო საუბედუროდ მდაბიო ხალხი დიდხანს ვერ გაიგებს ამის მნიშვნელობას; ამის გაგების და ასრულებაში მოყვანის მოვალეა იმისი წინ-წასული ძმა, განათლებული საზოგადოება, ე. ი. ინტელიგენცია...“

ამაშია ყოველის ერის ინტელიგენციის აუცილებელი და უპირ-
ველესი მნიშვნელობა და ამაშივე უნდა გამოიჩინოს თავი
ყველგან: სალიტერატურო, საზოგადო, თუ სახელმწიფო სამ-
სახურის ასპარეზზე¹.

ამგვარად, აქ ი. ჯაბადარის, რუსეთშიაც კარგად ცნობილი
ხალხოსანის, მიერ ასე მკაფიოდ და აშკარად არის გადმოლაგე-
ბული საერთოდ ხალხოსნობის ერთ-ერთი ძირითადი შემცდა-
რი შეხედულება სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაზე. სა-
ხელდობრ, ხალხოსნების (ნაროდნიკების) „შემცდარი და მავ-
ნე შეხედულება კაცობრიობის ისტორიის მთელ მსვლელობა-
ზე“; რომ მათი „აზრით, ისტორიას აკეთებენ არა კლასები და
არა კლასთა ბრძოლა, არამედ მხოლოდ ცალკეული გამოჩენი-
ლი პიროვნებები — „გმირები“, რომლებსაც ბრმად მიყვებიან
მასები, „ბრბო“, ხალხი, კლასები“²; და აგრეთვე, ის შეცდო-
მაც, რომ „მთავარ რევოლუციურ ძალად ნაროდნიკები
სთვლიდნენ გლეხობას; ინტელიგენციის ხელმძღვანელობით
და გლეხურ თემს“³.

საერთოდ ზემოთმოყვანილ მასალათა საფუძველზე უკვე
შესაძლებელია გარკვეული დასკვნების გაკეთება.

ჩვენ დავინახეთ, რომ კ. მარქსის სახელი ქართულ საზოგა-
დოებრიობასა და პუბლიცისტიკაში (პრესაში) ჩნდება 1870-
იანი წლების დასაწყისიდანვე; — კ. მარქსი 1870-იან წლებში
აქ წარმოგვიდგება, როგორც ავტორიტეტი პოლიტიკურ და
საერთოდ სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებში.

1880-იანი წლებიდან პირველად იწყება ქართულ საზოგა-
დოებრიობასა და პუბლიცისტიკაში დისკუსია მარქსიზმის
გაგებისათვის, რაც ძირითადად ხალხოსნურ შეხედულებათა
ორბიტში მოძრაობს და საერთოდ ოპოზიციური ინტელიგენ-

1 „ივერია“, 1888, № 111.

2 „საკავშირო კომუნისტური პარტიის (ბ) ისტორია“, 16.

3 იქვე.

4. პ. გუგუშვილი

ცოის წრეებით ისაზღვრება. მაგრამ, ცხადია, როგორც გინდო
გაუგებრობის ბურჟიუაზიზმში არ ყოფილიყო წარმართული ეს
დისკუსია, იგი მაინც ისტორიული აუცილებლობით ჰქმნიდა
წინაპირობას საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებისა.
თვის, — 1890-იანი წლებიდან მოყოლებული.

* *

1890-იანი წლებიდან საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში უკვე მომხდარ ცვლილებათა შესაბამისად საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება და, მაშასადამე, პუბლიცისტიკაც ახალ საფეხურზე აღის. „მესამე დასმა“, რომელიც 1893 წელს ჩაისახა, „დასაბამი მისცა მარქსისტული იდეების გავრცელებას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში და, ყველა თვისი ნაკლის მიუხედავად, მაინც ბიძგი მისცა რევოლუციურ ახალგაზრდობას და მოწინავე მუშებს მარქსიზმის გაცნობისა და შესწავლის საქმეში“¹.

ამ დროიდან უკვე საქმე გვაქვს კ. მარქსის არა მხოლოდ სახელისა და ცალკეული იდეების, არამედ მარქსიზმის, როგორც მთლიანი მსოფლმხედველობის გავრცელების ფაქტთან, რასაც ანხორციელებდნენ მარქსისტული სოციალ-დემოკრატიული ჯგუფები. მარქსიზმის თესლი ამიერკავკასიაში შემოიტანეს, როგორც რუსეთის ცენტრალური გუბერნიებიდან გადმოსახლებულმა რუსმა სოციალ-დემოკრატებმა, აგრეთვე საზღვარგარეთ ნამყოფმა ქართველმა ლეგალურმა მარქსისტებმა.

„მესამე დასის“ ძირითადი ჯგუფი, რომელიც თბილისის—კავკასიის პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრის — ქართულ ლეგალურ პრესაში (გაზეთი „კვალი“, „მოამბე“) მარქსიზმს ქადაგებდა, იყო ნოე ჟორდანიას ჯგუფი (1893—1898 წწ.)².

¹ ლ. ზ. ბერიძე, „ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორიის საკითხისათვის“, გვ. 21.

² იქვე, გვ. 13.

ამ ჯგუფის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ე. ნინოშვილი, ეკამათებოდა რა წინათაობის მწერლებს, 1893 წელს „კვალში“ წერდა: „...ის თაობა, რომელიც აღიზარდა და დაბერდა შელლინგის და ჰეგელის მეტაფიზიკაზედ, რა თქმა უნდა, ველარ შეითვისებდა ბიუხნერის, მოლერშოტის, კ. ფოლტის და სხვა მისთანა ახალ მეცნიერთა მატერიალურ მიმართულებას და ოგ. კონტის პოზიტიურ ფილოსოფიას; ის თაობა, რომელსაც მოხუცებამდე მტკიცედ სწამდა კიუპეს თეორია, მოხუცების დროს ველარ შეითვისებდა დარვინის ევოლუციონურ თეორიას, რომელმაც ძირითადი ცვლილება მოახდინა ბუნების მეტყველებაში; ის თაობა, რომელსაც მოხუცებამდე კემპარიტებად მიაჩნდა მალტუსის, სეის, ბასტიას და სხვა მისთანა პოლიტიკო-ეკონომების მოძღვრება, რა თქმა უნდა, მოხუცების დროს, ველარ შეითვისებდა კარლ მარქსის საპოლიტიკო-ეკონომიურ მოძღვრებას, რომელმაც ძირითადი ცვლილება მოახდინა პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებაში“¹.

ამ დროიდან, როდესაც ეს სიტყვები იბეჭდებოდა, ერთი წელიწადიც არ იყო გასული, რომ ე. ნინოშვილის ღია საფლავზე წარმოთქმულ სიტყვაში სილ. ჯიბლაძე ლაპარაკობდა: „... ჩვენი აწინდელი ცხოვრება წარმოადგენს ორს ახალ, ერთი-მეორის მოწინააღმდეგე წოდებას, ანუ კლასს. ერთი მხრით — ფიზიკური და გონებრივი შრომის წარმომადგენელი, მეორე მხრით — მუქთახორა, ბურჟუა-კაპიტალისტები. პირველთა ხვედრია აუტანელი შრომა-გარჯა, მეორეთა კი — დასაკუთრება ამ შრომის ნაყოფისა. აი, სად ტყდება ხიდი ჩვენში და ზოგან კი კარგი ხანია ჩატეხილიცაა; აი, სად ირდევია უფსკრული და ბევრგან კარგი ხანია გარღვეულიცაა. ამ უკუღმართობის დასამარცხებლად არის, ერთი მეცნიერის (კ. მარქსის) სიტყვით რომ ვსთქვათ, ორსულად ახლანდელი ეამთა-ვითარება.

¹ ე. ნინოშვილი, „ძველი დავა ახალ ქერქში“ („კვალი“, 1893, № 32, გვ. 3).

ამ მშობიარობის დასაჩქარებლად და გასაადვილებლად ეღწეოდა და უნდა იღვწოდენ კიდევაც საუკეთესო წარმომადგენელი ახალი თაობისა¹.

იმავე ხანებში „კვალში“ გამოქვეყნებულს გ. წერეთლის (დამსწრე) კორესპონდენციაში ვკითხულობთ: „ერთი რამ შესანიშნავი მოვლენა აღმოჩნდა ნინოშვილის დასაფლავებაზე. მის კუბოს გარს შემოკრბენ, ასე ვსთქვათ, მესამე დასი ახალგაზრდობისა... ნინოშვილის კუბოზე პირველად წარმოთქვეს ამათ თავისი პროგრამა მოქმედებისა და თითქოს რაზმად დაეწყვნენ, რომ ხალხში შეიტანონ განათლების შუქი და ზურგი შეაქციონ იმ ინტელიგენციას, რომელიც დღეს თავს იხრჩობს ბანკისა და ქალაქის არჩევნებში“².

ამგვარად ჩამოყალიბდა „მესამე დასი“, რომლის იდეოლოგი და ყველა პროგრამული ნაშრომის ავტორი იყო ნოე ჟორდანიას. ეხებოდა რა 1894 წელს გამოქვეყნებულ ნ. ჟორდანიას პროგრამულ ნაშრომს („ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“³), ს. ჯიბლაძე წერდა: „ამ სტატიაში, რომლითაც იწყება, ჩვენი აზრით, ახალი ხანა ჩვენს ლიტერატურაში, საკმაოდ გამოსჭვივის პროგრამა ჩვენი ახალის — დღეს „მესამე დასად“ წოდებულის თაობისა“⁴.

„მესამე დასის“ მოღვაწეობამ დიდი რეზონანსი გამოიწვია საზოგადოებრიობაში⁵. აი, როგორ გადმოგვცემს ამ გარემოებას ჩვენი ცხოვრების ისეთი ნიჭიერი დამკვირვებელი, როგორიც იყო დავ. კლდიაშვილი: „1894 წელს ნინოშვილის საფლავზედ, მის გასვენების დროს, სილიბისტრო ჯიბლაძემ დეკლარაცია წაიკითხა იმ პარტიის, რომელსაც შემდეგ დაერქვა სახელად მესამე დასი. დეკლარაცია დაიბეჭდა „კვალ-“

¹ „კვალი“, 1894, № 22, გვ. 15.

² „კვალი“ 1894, № 21, გვ. 3.

³ „მოამბე“, 1894, №№ 5, 6.

⁴ „კვალი“, 1895, № 10, გვ. 15—16.

⁵ ვრცლად იხ. ლ. გო რ გ ი ლ ა ძ ე, „მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, 1951, გვ. 93—184.

ში“ და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა საზოგადოებაში. ამგვარი რამ თორმეტის წლის წინეთაც იყო ქართულ პრესაში, — ეს გ. მაიაშვილის წერილი საზოგადო მოღვაწეთა მიმართ, დაბეჭდილი ჟურნალ „ივერიაში“. წერილმა დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, მაგრამ მკითხველთა წრე იმ ხანებში მეტად ვიწრო იყო და ამიტომ ფართო გავრცელება არ ქოხია ამ ყოვლად შესანიშნავს წერილს, რომელიც წარმოადგენდა საოცრად შედგენილ პროგრამას ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების განსავითარებლად. თორმეტის წლის შემდეგ, მსგავსმა დეკლარაციამ კი აუარებელი მსმენელი იპოვა, იგი შეიჭრა ხალხში. არ დარჩენილა მხოლოდ ინტელიგენციის კუთვნილებად, მოიპოვა მრავალი მსმენელი, ახლად გაღვიძებულ წრეებში და დიდ გავლენას ახდენდა მათზედ¹.

ეს მოძრაობა ფართოდ გავრცელდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ყოველ კუთხეში, განსაკუთრებით კი ქალაქებში, სადაც მეტი თუ ნაკლები ზომით თავმოყრილი იყო მუშათა კლასი.

იგივე დ. კლდიაშვილი მოგვითხრობს, თუ როგორ იკრიბებოდა და ცხარედ კამათობდა ახალგაზრდობა ბათუმში, 1890-იანი წლების პირველ ნახევარში. მაგალითად, სპ. ჭელიძის წიგნის მაღაზიასთან შეკრებილ და მოკამათე ახალგაზრდათა ზორის ერთხელ ერთმა ყმაწვილმა „გატაცებით წამოიძახა: მე მარქსისტი ვარ, ვარ მარქსისტი და ვერავითარი ძალა მას ვერ ჩამომამორებს! ამ კაცმა (კ. მარქსმა) სამოთხე ზეციდან დედა-მიწაზე ჩამომიტანა, აქ გამიჩინა, აქ მომცა ჩემს სიცოცხლეში... პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა შეერთდით! მიგვაგნებო-

¹ დ. კლდიაშვილი, „მემუარები“, 1933, ტფ., 130—131. უნდა დავსძინოთ, რომ გ. მაიაშვილის გამოსვლასთან ეს ანალოგია აღინიშნა მაშინვე „ქვალშიაც“ და დ. კლდიაშვილის მსჯელობის ხასიათიც გვაფიქრებინებს, რომ უკანასკნელს მემუარების წერისას გულმოდგინეთ უსარგებლოა შესაბამისი ლიტერატურითა და წყაროებით, რაც კიდევ უფრო ნათლად ჩანს, მაგ., ბათუმის მუშათა ცხოვრების აღწერისას.

ნა გზას და ყველა რომ შევერთდებით... სამოთხეს აქ გავაჩვენებთ სიცოცხლეში“. იმ ხანებში „ბათუმის ქუჩებში ყოველი ფეხის ნაბიჯზედ შეხედებოდი სხვანაირი სიმარდით მოსიარულეს, გატაცებულ კილოზე მოლაპარაკე ყმაწვილობას „კვალით“ ხელში“¹. „კვალი“ მალე ლეგალური მარქსიზმის ორგანოდ გადაიქცა.

მაგალითად, გ. წერეთელიც, „კვალის“ შეფრედაქტორი, ამ ხანებში, ცხადია, „კვალთან“ დაახლოებულ მესამე დასეღთა მეშვეობითა და გავლენით ეცნობა მარქსიზმს და რიგ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, შეფერადებული სახით ეწევა მის ერთგვარ პოპულარიზაციას; ეს გარემოება მით უფრო საყურადღებოა, რომ გ. წერეთელს იმ დროს მნიშვნელოვანი გავლენა ჰქონდა თვით მუშათა წრეებშიც.

გ. წერეთელი გაზ. „ივერიის“ მხრივ თავდასხმისაგან საკუთარი პოზიციის დაცვისათვის ბრძოლით გატაცებული წერდა, რომ „...მარქსის თეორიას ეკონომიური მატერიალიზმისას პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებაში იგივე ადგილი უჭირავს, რაც დარვინის თეორიას ბუნების მეცნიერებასა და ბიოლოგიაში. ეს (მარქსიზმი) არის უკანასკნელი მეცნიერული დასკვნა პოლიტიკო-ეკონომიისა და სოციოლოგიაში“².

თვით „მესამე დასეღთა“ უმრავლესობა, ჟორდანიას მეთაურობით, წარმოადგენდა „ლეგალური მარქსიზმის“ ჯგუფს, რომელიც თავის ნაწერებში პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობის მთელ რიგ ძირითად საკითხებზე ამახინჯებდა რევოლუციური მარქსიზმის მოძღვრებას, ავულგარებდა მარქსიზმს და ნაციონალისტურ ელფერს აძლევდა მას“³.

მესამე დასეღთა უმრავლესობა, მკაცრად აკრიტიკებდა მემამულურ და ხალხოსნურ მიმართულებებს, სცნობდა კაპიტა-

¹ დ. კ ლ დ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. თხზ., 131—132.

² „კვალი“, 1899, № 5.

³ ლ. პ. ბ ე რ ი ა, დასახ. თხზ., 17—18.

გლიჯის განვითარების აუცილებლობას, მაგრამ კაპიტალიზმში მხოლოდ პროგრესიულ მხარეს ზედავდა და არ აყენებდა ბუღალტერული ურთიერთობის დამსახურის საკითხს. „ნოე ჟორდანიას და „მესამე დასის“ უმრავლესობა უარპყოფდნენ რევოლუციურ მოძრაობაში პროლეტარიატის ჰეგემონიის იდეას და პროლეტარული რევოლუციისა და პროლეტარიატის დიქტატურის აუცილებლობას“¹.

„მესამე დასის“ უმრავლესობის შესახებ მისივე თვალსაჩინო მოღვაწე ს. ჯიბლაძე 1895 წელსვე მახვილგონიერად მსჯელობდა: „მოსალოდნელია, ჩვენის აზრით, მესამე და მეორე დასი მომავალში დაუახლოვდნენ ერთმანეთს ღროებით, ჩაუნგრიონ ბუდე რეაქციონერებს, შემდეგ ერთი მეორის წინააღმდეგ მოიღერონ ყელი საბრძოლველად. მაშინ ჩვენს ცხოვრებაში დამყარდება ორი სამკვდრო-სასიცოცხლო მეომარი დასი — პროგრესიული დღეს „მესამედ“ წოდებული, და კონსერვატული დასი (II). ვინ გაიმარჯვებს ამ ბრძოლაში? ჩვენ ვფიქრობთ, პირველი. რატომ? იმიტომ რომ ის მიდის წინ ცხოვრების მიმდინარეობასთან ხელ-ხელს გაყრილი. ამით თავდება ისტორიული დანიშნულება დღევანდელ ახალგაზრდა (III) დასისა. როცა ეს ახალი დასი შეასრულებს თავის ისტორიულ მისიას, ვინ იცის, იქნება მასაც იგივე ბედი ეწიოს, რა ბედიც ეწია ჩვენს ძველ დასს. ასეთი მაგალითებით სავსეა ისტორია, მისი განვითარების ულმობელი ლოდიკა ამას თხოულობს. დღეს ის თავისი სიყვარულით ასაჩუქრებს და ეფერება ერთს იმიტომ, რომ ხვალ მას ზურგი შეაქციოს და თავისი მშობლიური ალერსი მეორეზე გადაიტანოს“².

მართლაც, გარკვეული დროის შემდეგ, ულმობელმა ისტორიამ ზურგი შეაქცია „მესამე დასს“, რომელიც თავისი პოლი-

¹ ლ. პ. ბერიას, გვ. 18.

² ს. ჯიბლაძე, „კვალი“ და მესამე დასის მწერლები („კვალი“, 1895, № 9, გვ. 14—15).

ტიკური მიმართულებით არც იმთავითვე ყოფილა ერთგვარი.
როვანი.

1897 წ. „მესამე დასში“ შევიდა ლ. კეცხოველი, ხოლო 1898 წ. იოსებ სტალინი, რომელთაც იქ სიახლე და რევოლუციურობა შეეიტანეს.

ამხანაგი სტალინი თბილისში, ჯერ კიდევ სემინარიის მოწაფეთა წრეებში მუშაობისას იცნობდა და ასწავლიდა კ. მარქსის ნაწერებს. ამის შესახებ ამხ. დ. გოგოხია თავის მოგონებაში წერს, რომ 1894—1895 წწ., „წრეში იოსები (სტალინი) გვიკითხავდა ეგნატე ნინოშვილის ნაწარმოებებს, გვიხსნიდა დარვინის თეორიას ადამიანის წარმოშობის შესახებ, ხოლო წლის ბოლოს ჩვენ გადავედით პოლიტიკური ეკონომიისა და მარქსისა და ენგელსის წიგნებიდან ნაწყვეტების კითხვაზე“¹.

ამ მისწრაფებას არ შეეძლო არ გამოეწვია ცდები კ. მარქსის თხზულებათა ქართულად თარგმნა-გამოცემისა. კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსის პირველი შრომა, რომელიც ითარგმნა ქართულად, დღემდე ცნობილი მასალების მიხედვით, იყო „მანიფესტი კომუნისტური პარტიისა“.

როგორც ცნობილია უკვე 1890-იან წლებიდან ბათუმში წარმოადგენდა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მრეწველურ ცენტრს, სადაც ჩაისახა და განვითარდა პროლეტარული მოძრაობა. ქ. ბათუმში მოწინავე მუშების ერთ-ერთ შესაკრებ ცენტრს წარმოადგენდა რუსი სოციალ-დემოკრატის გ. ფრანჩესკის ბინა. ადგილობრივი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციის დავალებით მოწინავე მუშას გ. სოლორაშვილს, 1897 წლის პირველ ნახევარში, ქართულად უთარგმნია კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსის პროგრამული ნაწარმოები „მანიფესტი კომუნისტური პარტიისა“ და ეს

¹ იხ. „ამიერკავკასიის ძველი მუშების ნაამბობი დიდ სტალინზე“, 1937, თბ., 14; იხ. აგრ. ა. კიკვიძე, „თბილისის სასულიერო სემინარია“ (თსუ შრომები, ტ. 34).

ტარგმანი მალე, გ. ფრანჩესკის ბინაში, ჰექტოგრაფულად დაუბეჭდიათ (როგორც ჩანს არამთლიანად).

თვით გ. სოლორაშვილი თავის მოგონებაში წერს: „დიდ სიძნელეს წარმოადგენდა ის გარემოება, რომ ქართულად საჭირო ლიტერატურა არ არსებობდა. ჩვენ განვიზრახეთ „კომუნისტური მანიფესტის“ ქართულ ენაზე გადმოთარგმნა. ეს საქმე მე მომანდევს, რაც შეძლებისდაგვარად შევასრულეთ ფრანჩესკიმ და მე.. ბევრი ცდის შემდეგ მოვახერხეთ კარგი ჰექტოგრაფის გაკეთება... დაუბეჭდეთ ას ცალამდე“¹.

ბათუმში ამავე წელს სოციალ-დემოკრატებს დაუბეჭდიათ კ. მარქსის სურათი².

1897 წ. ივნისში ჟანდარმერიამ მიაკვლია თბილისში არსებული რუს მარქსისტთა წრეს. მალე აღმოაჩინეს აგრეთვე ბათუმში არსებული ს.-დ. წრე. დაპატიმრებულთა (თ. აფანასიევის, გ. ფრანჩესკის, ი. ლუზინის და დ. მეტერსკაიას) ბინების გაჩხრეკისას კ. მარქსის, ფ. ენგელსის და ვ. ლენინის სხვადასხვა რუსულად გამოცემულ შრომებთან ერთად იპოვეს „კომუნისტური მანიფესტის“ ქართული თარგმანიც.

საქმის გამოძიების შედეგად უკვე 1898 წლის გასულს თბილისის ჟანდარმთა პოლკოვნიკი, სხვათა შორის ასკვნიდა: „ამ გამოძიებით დადგენილია თბილისში სოციალ-დემოკრატიული წრის არსებობა, რომელიც ეწეოდა მუშათა კავშირში გაერთიანების პროპაგანდას არა მხოლოდ რუს, არამედ ადგილობრივ მუშებს შორისაც...“ ამ ხელმძღვანელთა ბინების გაჩხრეკისას ჩამორთმეული კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსისა და საერთოდ

¹ მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის არქივი, ფონდი II, საქმე № 813; ფურც. 16.

² იხ. ზ. გ. გ. გ. შ. ი. ძ. ე, „საქართველოს ბოლშევიკური ორგანიზაციების არალეგალური სტამბების ისტორია“, 1947, თბ., გვ.10 (გამოუქვეყნებელია)

არალეგალური ლიტერატურის შესახებ მსჯელობაში, ჟანდარმ-თა პოლკოვნიკი სხვათაშორის წერს: „ჩამორთმეულ იქნა... რევოლუციური გამოცემები, აგრეთვე ბროშურები მუშათა საკითხზე და ცალკე სტატიები, კარლ მარქსისა და ენგელსის მანიფესტი და მისი ქართული თარგმანი, მუშათა თვითდახმარების სალარო და მთელი ბიბლიოთეკა წიგნებისა, რომლებიც შერჩეულია გარკვეული მიმართულებით მუშების განვითარებისათვის და რევოლუციური იდეების შესათვისებლად მათი მომზადებისათვის“¹.

ამგვარად, 1897 წ. ბათუმში ქართულად თარგმნილი და პექტოგრაფულად გამოცემული „მანიფესტი კომუნისტური პარტიისა“ იმ დროის პირობებშიც გავრცელებულა მკითხველთა შესაბამის წრეებში.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმავე 1897 წ. „კომუნისტური პარტიის მანიფესტის“ ნაწილის თარგმანი ვრცელი ციტატების სახით დაიბეჭდა ჟურ. „კვალში“; თუმცა, ცხადია, იქ არაა მოხსენებული, რომ ეს არის კ. მარქსისა და ენგელსის ცნობილი თხზულების შესაბამისი ადგილები. 1897 წ. „კვალის“ ნომრებში ფ. პატრიშვილის (ფ. გოგიჩაიშვილის) ფელეტონებში („მგზავრის შენიშვნები—ევროპაში“) ციტატების სახით, თუმცა, ცენზურული პირობებისა გამო, ავტორთა მოუხსენებლად, არის თარგმნილი „კომუნისტური მანიფესტის“ შესაბამისი ნაწილები².

მართალია, კ. მარქსის „კაპიტალის“ რუსული თარგმანი გამოცემის დროიდანვე გაჩნდა თბილისში, მაგრამ, როგორც ჩანს, 1890 წლების მეორე ნახევარშიაც ეს წიგნი აქ ძნელი

¹ მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის არქივი, ფონდი № 31, საქმე № 277, ფურც. 26.

² იხ. „კვალი“, 1897 წ., № 48, გვ. 857—858; № 49, გვ. 870—871; იხ. აგრ. ფ. გოგიჩაიშვილი, „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“ ქართული თარგმანები („ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები“, IV, გვ. 185—202).

სამოვლენი ყოფილა. 1938 წელს პროპაგანდისტების თათბირზე, — როგორც ემ. იაროსლავსკი გადმოგვცემს, — ი. სტალინმა აღნიშნა, რომ 1890-იან წლებში მუშათა წრეებში „თბილისში მხოლოდ ერთად-ერთი ცალი იყო „კაპიტალისა“ და წრის (წრისა, რომელსაც ამხანაგი სტალინი ხელმძღვანელობდა) წევრებმა გადასწერეს ხელით, რათა თავიანთთვის ჰქონოდათ იგიო“¹.

თუ რამდენად ძნელი იყო „კაპიტალის“ ხელში ჩაგდება, ჩანს აგრეთვე, ალ. წულუკიძის კერძო წერილებიდანაც. 1897 წ. 21 ნოემბერს ალ. წულუკიძე მოსკოვიდან ერთ თავის მეგობარს, ელენე ჭიჭინაძეს (თბილისში), სწერდა:

„...ეს არის გიორგი დეკანოზიშვილი ვნახე, პეტერბურგში მიდიოდა და მე გამომიარა; მან გადმომცა, რომ ჩემი მარქსი თქვენთვის დაუტოვებია — ნოე ჟორდანიას[ათვის] გადასაცემათ; ასე მითხრა: „არ მეგონა თუ მოგნახავდიო და ამიტომ არ წამოვიღეო“. ეხლა ისევ თქვენ უნდა მოგმართოთ, რათა ამდენი ხნის ლოდინს ბოლო მოუღოთ. კარგა ხანია მაგ წიგნს მოველი, ყველგან მივწერე და, აი, ეხლა თქვენ გწერთ, რადგან ჩემთვის ეხლა ძლიერ საჭიროა და ხელახლად მისი შეძენა, ხომ მოგეხსენება, ჩემისთანეებისათვის მეტად გასაჭირია, თითქმის შეუძლებელიც არის (25 მანეთი ღირს). ამიტომ, თუ ნოესთვის ჯერ არ გადაგიციათ, — გთხოვთ, ფასდაუდებელი ამანათით გამომიგზავნოთ ჩემს სახელზედ, იმედი მაქვს ეს თხოვნა მეტად სამძიმოთ არ დაგირჩებათ და ჩემთვის რამოდენიმე წამს დაკარგავთ წიგნის გამოსაგზავნათ. თუ უკვე გადაეცით ნოეს, მაშინ თუმცა მეტი შრომა მოგელისთ, მაგრამ მაინც უნდა გთხოვოთ გამოართვათ ისევ თქვენ და გამომიგზავნოთ“².

¹ Е. Ярославский, „Борьба за создание РСДП в России (1883—1901)“, М., 1941, стр. 166.

² ალ. წულუკიძე, თხზულებანი, 1943, თბ., 280.

ამ მხრივ საინტერესოა ალ. წულუკიძის მიერ იმავე ^{ქმ.} პინაძისადმი ოციოდე დღის შემდეგ გამოგზავნილი წერილიც: „...თქვენ მიერ გამოგზავნილი წიგნი და შემდეგ წერილიც მივიღე. ტყუილათ გგონიათ, რომ თქვენს თავს, გარდა მარქსის „კაპიტალისა“, სხვა არაფერი გამახსენებდა. მარქსი თავის-თავად ჩემთვის სრულიად უსარგებლოა, თუ ადამიანთა ყოველი კავშირი შევწყვიტე, სულიერად გამამხნევებელი მეგობრობა, რომელიც ყოველთვის და ყველასათვის საჭიროა, უარეყავ. არა, მე „კაპიტალი“ მხოლოდ სახელმძღვანელოდ, გზის მაჩვენებლად, ლამპრად მინდა, დანარჩენი კი ისევ ადამიანთა თანაგრძნობით უნდა განხორციელდეს...

აი, ახლაც, ამ წერილს მარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომზედ ვწერ და ვფიქრობ: როდის იქნება ის ნეტარი დრო, რომ ჩვენ ცხოვრებაში გამოიღოს ნაყოფი ამ დიდებული მეცნიერის აზრებმა და ჩვენს აზროვნებასაც მეცნიერული ხასიათი მიეცეს“¹.

როგორც ვხედავთ ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში კ. მარქსის თხზულებებით, კ. მარქსის ცალკეული იდეებით უბრალო გატაცება უკვე აღგილს უთმობს მისწრაფებას, რათა „ამ დიდებული მეცნიერის აზრებმა“ თვით ჩვენს „ცხოვრებაში გამოიღოს ნაყოფი“.

„მესამე დასის“ შიგნით 1898 წელს ჩაისახა და ჩამოყალიბდა რევოლუციური მარქსისტული ჯგუფი, — ა. წულუკიძე, ლადო კეცხოველი და ი. სტალინი. ეს ჯგუფი წარმოადგენდა „მესამე დასის“ უმცირესობას, რომელიც მთელ რიგ ძირითად საკითხებში არ ეთანხმებოდა „მესამე დასის“ უმრავლესობას“².

„მესამე დასის“ უმცირესობამ გააჩაღა დიდი და ცხოველყოფილი მუშაობა რევოლუციური მარქსიზმის აგიტაცი-

¹ ალ. წულუკიძე, თხზულებანი, 281—282.

² ლ. პ. ბერიძე, დასახ. თხზ., გვ. 22.

პროპაგანდის საქმეში. აღსანიშნავია, რომ 1899 წელს „კვალი“-ში¹ იბეჭდება რეცენზია ლენინის ცნობილ წიგნზე „კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში“, რომელიც ის-ის იყო გამოქვეყნდა. ბიბლიოგრაფის ავტორი — ცნობილი სოციალ-დემოკრატი ივ. ლუზინი — ფრიად მაღალ შეფასებას აძლევს ვ. ლენინის ხსენებულ შრომას, რომელსაც ურჩევს მკითხველთა საზოგადოებას¹.

როგორც ამხანაგი ლ. პ. ბერია წერს „გადამჭრელ და შეურიგებელ ბრძოლაში ქართული „ლეგალური მარქსიზმის“ წინააღმდეგ, „მესამე დასის“ უმრავლესობის წინააღმდეგ, რომელსაც სათავეში ედგა ნ. ჟორდანია, ჩაისახა, ჩამოყალიბდა და გაიზარდა ამხანაგ სტალინის ხელმძღვანელობით რევოლუციური ლენინურ-ისკრული სოციალ-დემოკრატიული ბოლშევიკური ორგანიზაცია ამიერკავკასიაში“².

ამ დროიდან მოყოლებული, მთელი რიგი წლების მანძილზე ქართულ არალეგალურ თუ ლეგალურ პერიოდულ ორგანოებში და ცალკე გამოცემათა სახით სისტემატურად იბეჭდებოდა იოსებ სტალინის შრომები. ამხანაგი სტალინი თავის ამ თხზულებებში ეწევა საერთოდ მარქსიზმის და, კერძოდ, მარქსისტული ეკონომიკური მეცნიერების არა მხოლოდ ბრწყინვალე დაცვასა და პროპაგანდას, არამედ შემდგომ განვითარებას. ი. სტალინის მიერ საქართველოში დანერგილი მარქსისტულ-ლენინური ეკონომიკური მეცნიერების დიდებული ტრადიციის პირველი ალამდარი იყო ალ. წულუკიძე, რომელმაც ქართულად დასწერა პირველი მარქსისტული, პოპულარული, წიგნი პოლიტიკურ ეკონომიაზე („ნაწყვეტები პოლიტიკური ეკონომიიდან“, 1904 წ.).

სწორედ ამ დროს, 1905 წლის რევოლუციის დასაწყისში, საქართველოში უცხოეთიდან ჩამოდიან ვ. ჩერქეზიშვილი, აგ-

¹ „კვალი“, 1899, № 30, 511—512.
² ლ. პ. ბერია, დასახ. თხზ., გვ. 25.

რეთვე კ. გოგელია (ორგენი), მ. წერეთელი (Bâton) და სხვები ამათ აქ გააჩაღეს ანარქისტული აგიტაცია-პროპაგანდა, გაიზიანეს პერიოდული ორგანოები. ცხადია, ანარქისტების მოღვაწეობა მიმართული იყო უმთავრესად მარქსისტული იდეოლოგიის წინააღმდეგ. ისინი ლამობდნენ თავიანთი გავლენა გავერცელებინათ მუშათა და გლეხთა მასებში.

ვ. ჩერქეზიშვილმა, გარდა რიგი სტატიებისა, 1907 წ. თბილისში რუსულად გამოსცა პოლემიკური ბროშურა¹ სოციალ-დემოკრატიის, კერძოდ, კ. კაუცკის წინააღმდეგ.

ეს იყო გაგრძელება იმ ცილისმწამებლური დისკუსიისა, რაც ანარქისტებმა და, კერძოდ, ჩერქეზიშვილმა ჯერ კიდევ 1880-იან წლებში დაიწყეს ჟურ. „Les temps nouveaux“-ში (პარიზი), ყოველკვირეულ „Freedom“-ში (ლონდონი) და სხვა ანარქისტულ ორგანოებში — საერთოდ მარქსისტებისა და, კერძოდ, თვით კარლ მარქსისა და ფრ. ენგელსის წინააღმდეგ. ვ. ჩერქეზიშვილის ამ ფელეტონებიდან ზოგიერთი ცალკე ბროშურებად იბეჭდებოდა, რომელთა შორის განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელდა, მაგალითად „Pages d'histoire socialiste“ (1896, პარიზი) და „Percurseurs de l'International“ (1899, პარიზი); ესენი, ისე, როგორც მისი ზოგი სხვა ნაწერიც, იმავე ხანებში ითარგმნებოდა და იბეჭდებოდა ხოლმე რუსულ, გერმანულ, ინგლისურ, იტალიურ, ესპანურ, იაპონურ და ჩინურ ენებზედაც-კი².

¹ В. Черкезов, „Наконец то сознание?“, 1907, Тифлис.

² ამას გარდა ვ. ჩერქეზიშვილი (1846—1925) დას. ევროპაში ეწეოდა დიდ პრაქტიკულ-პოლიტიკურ მოღვაწეობას. სხვათა შორის იგი იყო ერთ-ერთი მთავარი მოღვაწე ანარქისტული ინტერნაციონალის ენევისა და პარიზის სექციებისა. 1881 წ. იგი პარიზიდანაც გადასახლდა. ფრიად თელსაჩინო როლს თამაშობდა 1882 წ. ინტერნაციონალის იურის ფედერაციის კონგრესში. იმავე 1882 წელს პარიზში იწყება ლიონელი ანარქისტების ცნობილი პროცესი. ლიონელთა საქმეში ერიო ვ. ჩერქეზიშვილიც და რათა პოლიციას ხელში არ ჩავარდნოდა, იგი გარბის ენევიდანაც. შემდეგ ერთ-

ცხადია, რომ ვ. ჩერქეზიშვილის ლიტერატურული მოღვაწეობა შესამჩნევ რეზონანსს იწვევდა მსოფლიო პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ვ. ჩერქეზიშვილის ამ „აღმოჩენათა“ ბუნება საბჭოთა მკითხველისათვის ადვილად გასაგებია, სახელდობრ, თუ რამდენად უნიადაგო და უსაფუძვლოა მისი მტკიცებანი მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებელთა — კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსის პლაგიატორობის შესახებ, რომ „მანიფესტი კომუნისტური პარტიისა“ მათ ვითომ გადაწერეს ფრანგი ფურიერისტის ვ. კონსიდერანის წიგნიდან, აგრეთვე თითქოს ფრ. ენგელსმა თავისი „მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგ-

ხანს თითქმის სავსებით სცილდება პოლიტიკურ მოღვაწეობას და ხელს ჰკიდებს სხვადასხვა კომერციულ საქმეებს: კონსტანტინეპოლთან ჩაძირული ავსტრიული გემის ამოღებას, ბუქარესტში კეფირის წარმოებას; გალაციში იგი მუშაობს როგორც მხატვარი; ერთხანს საქართველოშიაც ცხოვრობს, როგორც თავ. მუხრან-ბატონის ბავშვების მასწავლებელი, მაგრამ ქანდაკების შიშით აქედან ისევ საზღვარგარეთ ვარბის. 1892 წ. უკვე ლონდონშია, სადაც კვლავ ებმება პოლიტიკური ცხოვრების ორბიტაზე; მონაწილეობს ანარქისტულ გამომცემლობათა მუშაობაში, იმავე დროიდან ძლიერ უახლოვდება პ. კროპოტკინს, რომელმაც ხელი შეუწყო რათა ვ. ჩერქეზიშვილი უშუალოდ ჩაბმულიყო ევროპისა და ამერიკის ანარქისტული პარტიების ლიტერატურულ-პოლიტიკურ მუშაობაში... 1907 წელს საქართველოდან მიემგზავრება ნიკოლოზ II ინიციატივით მოწვეულ ჰააგის სამშვიდობო კონფერენციაზე — პეტციით, რომელსაც 40.000 კაცი ხელს აწერს, რომ... ცარიზმი ევროპაში მშვიდობიანობაზე ჭადავებს, ხოლო თვითონ პატარა ერებს, როგორიც საქართველოა, თავისუფლებასა და დამოუკიდებლობას ართმევს და ჩაურავს. 1907 წლიდან ვ. ჩერქეზიშვილი სულ ევროპაშია, სადაც კროპოტკინთან, კორნელისენთან, გრავთან ერთად ხელმძღვანელობს ანარქისტულ პარტიებს ევროპასა და რუსეთში. 1912 წ. ლონდონს ბეჭდავს წიგნს „Concentration of Capital“, რომელიც წარმოადგენს „კრიტიკას“ კ. მარქსის კონცენტრაციის თეორიისა, და რედაქტორობს ბაკუნინის თხზულებათა კრებულს (1915 წ.); — მონაწილეობს ანარქისტთა გამოცემაში („16-ის დეკლარაცია“) ციმერვალდის კონფერენციის წინააღმდეგ; პირველი მსოფლიო ომის დროს ანტიგერმანულ პოზიციაზე იდგა; 1917—1921 წწ. კვლავ საქართველოში ცხოვრობდა. 1925 წ. გარდაიცვალა და დასაფლავდა ლონდონს.

ლისში“, გადაწერა ბიურეს ამგვარივე სახელწოდების წიგნიდან და სხვა; გასაგებია, რომ ვ. ჩერქეზიშვილის მთელი ეს „კრიტიკული“ ვარჯიშობა, რამაც, სხვათა შორის გამოიწვია პ. კროპოტკინის ალტაცება, ნაკარნახევი იყო მარქსიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის წმინდა პარტიული, კლასობრივი ინტერესებით და მას არაფერი აქვს საერთო ჭეშმარიტებასთან.

სულ მალე, სახელდობრ 1900 წელს ვ. ჩერქეზიშვილი უკვე საჭიროდ თვლის ქართულ პრესაშიც გამოვიდეს მარქსიზმის წინააღმდეგ. გაზ. „ივერიაში“ ვ. მარველის ფსევდონიმით იგი აქვეყნებს ფელეტონებს¹ („ბელგიაში მოგზაურობა“), სადაც, ჩვეულებრივი ცილისმწამებლური ბრალდებებითა და ცრუმეცნიერული არგუმენტებით ილაშქრებს კ. მარქსისა და ფრ. ენგელსის წინააღმდეგ.

მესამე დასის უმრავლესობის ორგანოს „კვალის“ რედაქციას მარქსიზმის ასეთი საყოველთაოდ ცნობილი მტრის წინააღმდეგ შესაბამელად სცენაზე გამოჰყავს თვით გ. პლენხანოვი, როგორც ერთ-ერთი უდიდესი ავტორიტეტი „მარქსიზმის საერთაშორისო ლიტერატურაში“². გ. პლენხანოვი, რომელიც როგორც ჩანს, ისედაც თვალს ადევნებდა ქართულ პუბლიცისტიკას, სპეციალურ სტატიებს წერს „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ვ. ჩერქეზიშვილის ფელეტონების საპასუხოდ. გ. პლენხანოვის ეს სტატიები — „როგორც ჰქუხს, ისე არა წვიმს“, — პირველად გამოქვეყნდა ქართულად „კვალის“ ფურცლებზე³.

ამგვარად, თვით 1900-იანი წლების გარიყრაჟზე ქართული საზოგადოებრიობა და პუბლიცისტიკა იმდენად დაწინაურებულია, რომ იგი სრულის საფუძვლიანობით გამოდის მსოფლიო პოლიტიკური ცხოვრების სარბიელზე და თანაც იმდენად მძლავრი მაჯისცემით, რომ აქ არა მხოლოდ აქტიურ

¹ „ივერია“, 1900 წ., №№ 200, 247, 248, 258.

² Л е н и н, „Сочинения“, XXVI, 135.

³ „კვალი“, 1901 წ., № 26, 27, 28.

რეზონანსს იწვევენ საერთაშორისო პუბლიცისტიკის უახლესი და უმწვავესი პრობლემები, არამედ ჰპოვებენ მეცნიერულ ახსნასა და განმარტებას.

ქართული ცხოველყოფელი სინამდვილე უკვე იმდენად შეეზარდა მსოფლიო საზოგადოებრივ ცხოვრებას, ქართული ბეჭდვითი სიტყვა იმდენად გადაეხლართა საერთაშორისო პრესის კოლიზიებს და გადმოიზიდა თავისკენ მისი მწვერვალები, რომ აქ, უშუალოდ თვით ქართული ჟურნალ-გაზეთების ფურცლებზე, აუცილებელი შეიქნა ერთმანეთს დასჯახებოდნენ საერთაშორისო საზოგადოებრივი აზრის ისეთი კორიფე, როგორიც იყო გ. პლехანოვი, და მარქსიზმის მტერთა ბანაკში — ვ. ჩერქეზიშვილი.

რამოდენიმე წლის შემდეგ, 1905 წლის რევოლუციის პერიოდში (1905—1907 წწ.), ვ. ჩერქეზიშვილი უკვე თვით ჩამოდის თბილისში, რათა აქ, რუსეთის რევოლუციისა და, მაშასადამე, მარქსისტული მოძრაობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრში, გაეჩაღებინა ანარქისტული პროპაგანდა-აგიტაცია. მაგრამ სწორედ აქ, თავის სამშობლოში, მისთვის სავსებით მოულოდნელად, დას. ევროპულ პუბლიცისტიკაში ფრთხილ-შესხმული და გაღაღებული ვ. ჩერქეზიშვილი ახლა პირისპირ უნდა დასჯახებოდა რევოლუციური მარქსიზმის ციხე-სიმაგრეს, რომელიც ფოლადის ურყევ ბურჯად იყო აღმართული.

ამიერკავკასიელი ბოლშევიკები ლენინური ხაზის მტკიცედ გამტარებლის, ამხანაგ ი. სტალინის ხელმძღვანელობით შეუდრეკელ ბრძოლას აწარმოებდნენ როგორც ყოველგვარი ანტიმარქსისტული და ნაციონალისტური პარტიების, ისე, კერძოდ, ანარქისტების წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, მაგალითად, ის „დიდი დისკუსია, რომელიც ჩატარდა თბილისში ანარქისტ-კროპოტკინელების — კ. გოგელიას და მ. წერეთლის წინააღმდეგ, რაც ბოლშევიკების სრული გამარჯვებით დასრულდა“¹,

¹ ლ. პ. ბერიძე, დასახ. თხზ., გვ. 73.

კერძოდ, ჭიათურაში 1905 წ. მაისს მიტინგზე ანარქისტების წინააღმდეგ გამოსული სტალინის შესახებ თავის მოგონებაში ბ. კეკელიძე წერს: „იწყება მიტინგი. პირველი გამოდის კობა. გაჩაღდა დიდი კამათი... მაშინ, როცა ყოველი მოწინააღმდეგე ილანძღებოდა და „დორბლს ჰყრიდა“, ამხანაგი კობა დინჯად და შეურყეველად არღვევდა და აცამტვერებდა მოწინააღმდეგეთა ყველა დებულებას“¹.

მაგრამ გარდა სიტყვიერი აგიტაციისა ანარქისტები, — ვ. ჩერქეზიშვილი და მის მიერ ჯერ კიდევ ევროპაშივე დარაზმული მისი მოწაფეები: კ. გოგელია², შ. გოგელია, მ. წერეთელი, — ბლომად ბეჭდავდნენ და ავრცელებდნენ ანარქისტულ ლიტერატურას. აუცილებელი იყო ამ მხრივაც ბრძოლა და საბოლოოდ ანგარიშის გასწორება ანარქისტებთან. და აი, სტალინი აქვეყნებს თავის გენიალურ შრომას: „ანარქიზმი თუ სოციალიზმი“ (1906—1907 წწ.).

სტატიათა სერიის სახით გამოქვეყნებულს ამ შრომაში სტალინი გარდა იმისა, რომ შემოქმედებითად ანვითარებს

¹ ლ. პ. ბერიძე, დასახ. თხზ., გვ. 73—74.

² კ. გოგელია (ორგეანი) 1897 წლიდან სწავლობდა საფრანგეთსა (ნანსსა) და შვეიცარიაში (ლოზანაში, ჟენევაში). 1903 წლიდან უკვე რედაქტორობდა ჟენევაში ანარქისტულ ორგანოს, — „Xaer и Boia“-ს, რომელსაც თანამშრომლობდნენ პ. კროპოტკინი, ვ. ჩერქეზიშვილი, ლუიჯი ბერტონი და სხვა ცნობილი ანარქისტები. ამ დროიდან ორგენი ცნობილი ხდება რუსულ და დას. ევროპულ ანარქისტულ მოძრაობაში, თუმცა კროპოტკინს ხშირად უხდება აღშფოთება მისი ლიტერატურული გამოსვლების გამო. 1905 წლიდან საქართველოშია და აქ რედაქტორობს „ნობათს“ და „მუშას“, სცემს თავის ძმა შალვასთან ერთად ბროშურებს. 1907 წლის შემდეგ კვლავ შვეიცარიაში და საფრანგეთშია. პარიზში ფრანგულად იბეჭდება მისი ნაშრომები. ხშირად „მოხუცებთანაც“ (პ. კროპოტკინი, ვ. ჩერქეზიშვილი) არის ლონდონში. 1915 წ. პარიზში, როგორც „პორაქენეც“, აპატიმრებენ და „S'anté“-ში ზის. შემდეგ კვლავ შვეიცარიაშია, პოლიტიკური მოღვაწეობის ფერხულში. 1917—1919 წ. რუსეთში იყო. 1921 წ. საქართველოში ჩამოდის. იმავე წელს გარდაიცვალა.

საერთოდ დიალექტიკურ მატერიალიზმზე მარქსისტულ მოძღვრებას და იძლევა პროლეტარიატის რევოლუციური კლასობრივი ბრძოლის საარსებო ამოცანებთან მარქსიზმ-ლენინიზმის თეორიის ღრმა საკითხების დაკავშირების ნიმუშს, ამასთანავე სავსებით აცამტვერებს ანარქისტების „თეორიულ ვარჯიშობათ“, უდიდესი დამაჯერებლობით ამტკიცებს, რომ „...მარქსიზმი და ანარქიზმი სრულიად სხვადასხვა პრინციპებზეა აშენებული“; — სასაცილოდ იგდებს ანარქისტების „ფილოსოფიურ მსჯელობათ“, სადაც ისინი ამტკიცებენ თავიანთს მატერიალისტობას, და ნათელყოფს, რომ ანარქისტებივით „ფიქრობდნენ მხოლოდ ვულგარული მატერიალისტები (მაგ., ბიუხნერი და მოლემოტი), რომლებიც ძირიანად ეწინააღმდეგებიან მარქსის მატერიალიზმს“; — ააშკარავებს საერთოდ ანარქიზმის ნამდვილ, ე. ი. მუშათა კლასისათვის მავნებლურ და მტრულ ბუნებას.

ამგვარად, ამხანაგ სტალინის მიერ აქ, საქართველოს სინამდვილეში, ანარქიზმის ზემოხსენებულ წარმომადგენელთა მოღვაწეობის ყოველმხრივი დამარცხება წარმოადგენს იმავე დროს გამანადგურებელ დარტყმას საერთაშორისო ანარქიზმზედაც. ამხანაგი სტალინი ბრწყინვალედ იცავს და გენიალურად ავითარებს რევოლუციურ მარქსიზმს, ასაბუთებს და ჰქადავს რევოლუციის ლენინურ თეორიას, დაუნდობლად ებრძვის რა მენშევიკურ, ანარქისტულ და საერთოდ ყოველგვარ ანტიმარქსისტულ პარტიებსა და იდეოლოგიას.

დიდი სტალინის მიერ, ქართულ საზოგადოებრიობასა და ჟურნალისტიკაში მარქსიზმის დამახინჯებათა წინააღმდეგ და მარქსიზმის შემდგომი განვითარებისათვის შეუწელებელი ბრძოლის პროცესში, დარაზმულმა ამიერკავკასიის მუშათა კლასმა ბრწყინვალე ფურცლები ჩასწერა რუსეთის სახელოვანი პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობის ისტორიაში.

3-2c.

1155/1515

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ავტორისაგან	3
1. შესავალი	5
2. კ. მარქსი 1870-იანი წწ. პრესაში	30
3. კ. მარქსი 1880-იანი წწ. პუბლიცისტიკაში	34
4. კ. მარქსი 1890-იანი წწ. პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში	50

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ა. ნუცუბიძე

ტექნორედაქტორი ა. თოდუა

კორექტორები ც. იანქოშვილი
დ. ნათიშვილი

გადაეცა წარმოებას 25.8.52. ხელმოწ. დასაბეჭდად 25.10.52. ქალაქდ.
ზომა 84 × 108¹/₂, ქალაქდ. ფურც. 1,062. საბეჭდ. ფურც. 3,48
სააღრ.-საგამომც. ფურც. 2,74. სააგტ. ფ. 2,7
შეკვ. № 1517. უფ 14478. ტირაჟი 4000.

ფასი 65 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წერეთლის ქ. 3/5

ფასი 65 კპ.

П. В. Гугушвили

К А Р Л М А Р К С
В ГРУЗИНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ
И ОБЩЕСТВЕННОСТИ
(до 1898 г.)

(на грузинском языке)

Издательство АН Грузинской ССР
Тбилиси — 1952